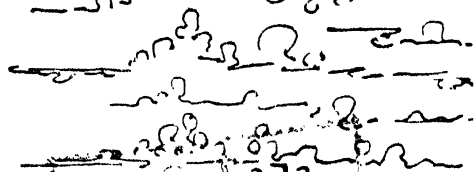

विचार विनिय

MAY 7 1940

२३
सिद्ध: जनवन्त गौ. शंघवी
'अश्वि कुमार'

सुख भट्टा

વિચાર વિધિ

લેખક:

બળવન્ત. ગો. સંઘવી

“ અગ્નિ કૃષ્ણ ”

મૂલ્ય આઠ આના

પ્રકાશક:

કલમધર મંડળ તરફથી
શ્રી કુસુદયન્દ્ર. ગો. શાહ
બી. એ; એમ. કેમ.

ટંકશાળ, કાલુપુર,

અમદાવાદ.

અનુક્રમણી

- (૧) પરિચય
(૨) અંજલિ
(૩) શાંતપણે

નિબંધિકા

નવલિકા

ક્રમ.

૧ ક્વા

૨ પત્ર લાલસાવજરાતી કૉપીરાઈટ-મંજી

૩ પૈસાદારનો પોકાર

૪ ટીકા

૫ થેલી

૬ કલ્પના

૭ ટે

૮ તેજેવટ

૯ સંજ્ઞા

૧૦ વાર્તા—વા

૧૧ મૌનનું મૂલ અમૂલ

૧ ક્વા

૩ પ્રેરણા

૪ લગ્ન રનેહ

૫ ધૂન

૬ મહેમાન

૭ સાહસે શ્રી

૮ ચંમત્કાર

૯ પૂર્વગ્રહ

મુદ્રણસ્થાન:-શુભેચ્છક મુદ્રણાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

મુદ્રક:-ધી શ્રીમાળી શુભેચ્છક પબ્લીશીંગ કું. લી. ની વતી

શ્રી. ત્ર્યંબકલાલ શિવશંકર ત્રિવેદીએ છાપ્યું.

॥ અંજલિ ॥

સ્વ. હરમુતા

આગમન. ૨૫-૧-૨૮

અવસાન. ૧૧-૪-૩૯

“કરાલ કાલ વિકરાલની; પાંખ ઉદય ને અસ્ત
તે નીચે સૌ આવતી; જગની વસ્તુ સમસ્ત”

દેહોત્સર્ગના બાર કલાક પૂર્વે “ કાકા વાર્તા કહો ” રટનારને
હવેન અજર અને યાદીએ અમર— એ આશામર્થા આત્માને, તેનાં
આપ્તજન આથી વધારે અંજલિ અર્પી શકે?

સૌ પદ્મકાન્તા

પ રિ ચ ય

આપણા સાહિત્યના ગદ્યલેખનનો ઇતિહાસ જો ટાઇપાસવા બેસે તો બહુ દૂર સુધી જવું પડે એમ નથી. છેક નર્મદ સુધીનું આપણું સાહિત્ય એટલે પરબવ પર મીટ માંડી રહેલું કાવ્ય સાહિત્ય. રા. મુનશી કહે છે તેમ “ જેમ પોર્ટસેયદ છોડતાં જ એક ખંડમાંથી બીજામાં પ્રવેશ્યાનું બાન થાય છે, એવું બાન દલપતને છોડી નર્મદને હાથ ધરતાં થાય છે.”

અંગ્રેજી સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવ્યાથી આપણી જીવનદષ્ટિ બદલાઈ છે, અને જીવન અને સાહિત્યનો સંબંધ તો બિંબ પ્રતિબિંબ સરખો છે. જીવનદષ્ટિ બદલાતાં જ સાહિત્યમાં એનો સ્પષ્ટ પડ્યો પડ્યો છે. અત્યાર સુધી માત્ર કાવ્યો જ લખાતાં; હવે એમાં વૈવિધ્ય આવ્યું.

નવલકથા, નવલિકા, નાટક વગેરે પ્રકારો સાથે નિબંધલેખન પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું, ગદ્યલેખનની શિષ્ટતાની સાથે જ આ પ્રકાર વિકસતો આવ્યો છે. નિબંધના બે પ્રકાર હોય છે. ગંભીર અને હળવા.

ગંભીર નિબંધોની શરૂઆત નર્મદથી જ થઈ છે. છતાં જેમ બીજા પ્રકારોમાં એ અગ્રણી (Pioneer) છે, એવું જ આ પ્રકારમાં પણ બન્યું છે. વર્ષાના એ ઉછળતા પુરમાં શરદની વિશદતા જડવી મુશ્કેલ છે. નર્મદ દલપત પછી શ્રી. મણિલાલ નલુભાઈની “ સુદર્શન ગદ્યાવલિ ”માં જેને સાચો નિબંધ કહી શકાયે એવું આપણને મળે છે. આ પછી શ્રી. અતિસુખશંકર, શ્રી. કિશોરલાલ મશરવાળા, શ્રી. કાકેલકર વગેરે પાસેથી ગંભીર નિબંધોનું પરિપક્વ સ્વરૂપ આપણને મળે છે.

પરંતુ અત્યારનો પ્રવૃત્તિમય જમાનો હળવા સાહિત્યને વધુ આવકારે છે; પરિણામે અંગ્રજી સાહિત્યની હળવી નિબંધ પદ્ધતિએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધું છે. અગંભીર, હળવા અને કેવળ વિનોદને અર્થે જ રચાયેલ આ પ્રકાર-માં વિષયની મર્યાદા હોતી નથી. ચાકના કકડાથી માંડીને શીલસુશીના ગહનતમ કાવ્યા સુધી ભેખકની રસજાતી સ્વૈરવિહારી શૈલી ફરી વળે છે. અનેક વિષયાંતરો છતાં પોતે હાથ ધરેલા વિષય ઉપર ભેખક કંઈક નવો જ પ્રકાશ પાડી શકે છે. અત્યાર સુધી પાશ્ચાત્ય ને પૌર્વાત્ય સંસ્કૃતિની તુલના કરવામાં રોકાયેલા આપણા ધીરગંભીર સાહિત્યકારોએ અગંભીર ભેખનપ્રવૃત્તિની દિશામાં પ્રસ્થાન કરવું યોગ્ય ધાર્યું નથી; પરંતુ આ પછી રા. પાઠક, રા. જ્યોતીન્દ્ર દવે, રા. ગગનવિહારી, રા. વિજયરાય વૈદ્ય વગેરેએ આ દિશામાં સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે; અને હાલમાં આવી કૃતિઓની સંખ્યા વધતી ગઈ છે એટલું જ નહિ પરંતુ વૈવિધ્ય તેમજ કલાત્મકતાની દૃષ્ટિએ પણ ઘણો વિકાસ સધાયો છે.

અત્યારે આ દિશામાં ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કરી રહેલ ભેખકોમાં શ્રી. સંઘવીનું નામ અગ્રણ્યું નથી. 'અમ્મિકુમાર' ના તખલ્લુસથી લખાયેલા એમના ભેખો સામયિકોમાં વારંવાર નજરે પડે છે, તે ઉપરાંત આ એમનો પ્રથમ ભેખસંગ્રહ નથી. એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનો આરંભ છેક સને ૧૯૨૩થી થયો છે. આ પુસ્તક સિવાય એમનાં "પત્રપુષ્પ" "શસ્ત્રહીન શરવીર" "ઓલિયાની આરસી" "હાર્યનૈવેદ્ય" વગેરે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે.

છેલ્લા દશકાનું સાહિત્ય જોતાં એમાં પીડીતોનાં ગાન વધારે નજરે પડે છે. વાસ્તવદર્શી અને કંઈક લાગણીપ્રધાન બનતા જતા સાહિત્યમાં હળવા નિબંધો લખી શ્રી સંઘવીએ, થોડા સમય સાફ ધૂન્ટિની જગ્યામાં ગુચવાઈ ગયેલ ગંગાપ્રવાહની માફક કુંકિત

ખનેલા હાસ્યરસના પ્રવાહને ફરીથી વહેતો કર્યો છે એમ કહેવું વધારે પડતું ન ગણાય.

રસનિષ્પત્તિનું આકર્ષન શોધી કાઢવાની દષ્ટિ એ બેખંડની પ્રથમ અવશ્યકતા છે. આકર્ષકારિકાએ કહ્યું છે કે “ શક્તિ, બોલ, શાસ્ત્ર અને કાવ્ય વગેરેના મતથી થતી નિપુણતા અને કાવ્ય જાણનારાના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ એ કાવ્યના ઉદ્ભવનો હેતુ છે;” અને કાવ્યના ઉદ્ભવનો હેતુ એજ સમગ્ર સાહિત્યના ઉદ્ભવનો હેતુ છે. શ્રી. સંઘવીમાં આ “ શક્તિ ” દેખાય છે. હાસ્યોત્પાદક પ્રસંગો તેમજ પાત્રોની એમને પારખ છે. માનવજીવનમાં સદાય અથડાતી ‘ દવા ’ કે ‘ થેલી ’ જેવી સામાન્ય વસ્તુ ઉપર એ નવીન પ્રકાશ પાડી શકે છે. સાધારણ રીતે વસ્તુ જોતાં જે ન સુઝે એ એમને સુઝ્યું છે. ‘ ટીકા ’ અને ‘ વાર્તા-વા ’ માનવીમાં રહેલ કુદરતીભાવોનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ પ્રમાણે દરેક ક્ષેત્રમાં શ્રી. સંઘવી સામાન્ય જણાતી અને રોજની દુનિયામાં આપણી સામે અથડાતી છતાં એપરવાનનો ભાગ ખોલી એવી ઘણી વસ્તુઓ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. સાચા દર્શન વિના ઉત્તમ સર્જન અસંભવિત છે. હાસ્યદષ્ટિ વગર કરેલું હાસ્યસર્જન જાતેજ હાસ્યારૂપદ ખતેજ અને આ હાસ્યદષ્ટિ શ્રી. સંઘવીને મળી છે. પરંતુ હળવા નિયંધ ક્ષેત્રમાં માત્ર વિષયની ચુંટણી કે વિચાર પુરતાં નથી. એમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તેવીજ અનુકૂળ શૈલી. વિષયની રજુઆત તેવીજ હળવી રસજાતી રમતિયાળ શૈલીમાં થવી જોઈએ. શ્રી. સંઘવીની વિષય ચુંટણી અને એની ઉપરથી અનેક દિશામાં વાચકને લઇ જવાની કલા આકર્ષક છે, પરંતુ આ સાથે જો એમણે હળવી અને રસજાતી શૈલી વધારે સાધ્ય કરી હોત તો એમનું સર્જન જરૂર ઉત્તમતાની કોટિએ પહોંચત. એમની શૈલી વિશદ છતાં સડેજ ગંભીર લાગે છે. એમાં સ્વૈરવિહારીની નિર્વ્યાજની પ્રવાહિતા નથી, પરંતુ વિષયની રજુઆત માટે પ્રયત્ન રૂપ દેખાઈ આવે છે. સુંદર શૈલી

એ શરીરને શણગારવા કોઈ ઘરેણાં પહેરે એવી આત્મકારિક વસ્તુ નથી, પણ સ્વભાવસિદ્ધ સૌંદર્ય ભક્તિને પરિણામે સ્વયમેવ પ્રકટ થતું એવું એનું અવિયોગ્ય અંગ છે. પરંતુ પેલા આલંકારિકોએ કહ્યું છે તેમ ‘અભ્યાસ’ એ દરેક કૃતિના સર્જનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ દિશામાં સહેજ વધારે પ્રયત્ન કરવાથી હળવી શૈલી એમને સાધ્ય થાય તો નવાઈ નહિ, અને આ ઉપરાંત એમની કૃતિઓમાં થતો ઉત્તરોત્તર વિકાસ એ ઘણુંજ આશાજનક ચિન્હ છે. “ઓલિયાની આરસી” કરતાં ‘હાર્યનૈવેદ્ય’માં અને એ જને કરતાં ‘વિચાર વિચિ’ માં એમની નિરૂપણ પદ્ધતિ સુરેખ અને વધુ વિશદ અને છે. નિર્મલિકામાં તેમની શૈલી લાક્ષણિક માત્રમ પડે છે.

“વિચાર વિચિ” માં આપણને શ્રી. સંઘવી માત્ર નિર્મલિકાકાર તરીકેજ નહિ પરંતુ નવલિકાકાર તરીકે પણ દેખાય છે. આ પહેલાં આપણે એમને “પત્ર-પુષ્પ” માં વાર્તાકાર તરીકે જોયા છે, એટલે આમાં વધારે કહેવાનું રહેતું નથી.

અત્યારના ધાંધળિયા જમાનામાં નવલકથા કરતાં નવલિકા વધુ આવકારદાયક અને છે. અને આથી દરેક લેખક એ દિશામાં પ્રયત્નશીલ અને એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ નવલિકાની કલા દુઃસાધ્ય છે. અમર કવિને માટે કહેવાનું કે તેના એક મુક્તકની તોલે સો સો પ્રાંધોનો હિસાબ નહોતો. આવીજ મૂલવણી ઊર્મિંગીત કે નવલિકાની છે. દુનિયા વાર્તામાં રસની જમાવટ કરવી એ જેવી તેવી વાત નથી, કારણ કે એમાં એક જ રસનો પરિપોષ સંપૂર્ણ સંયમપૂર્વક કરવો પડે છે. સચોટ વેધકતા એ નવલિકાનું ખાસ અંગ છે. “વિચાર વિચિ” ની વાર્તાઓ તપાસતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે હજી શ્રી. સંઘવીની વાર્તાકલા વિકાસને પંથે છે પાતાલેખનનો અંશ એમાં ઓછો છે. એમાં Problemની રજુઆત છે, પણ એ લેખકના મગજમાં રમી

રહેલ વિચારોની નોંધ જેવી લાગે છે. તેમને આપેદષ્ટિ વરી છે જેને ટુંકીવાર્તાની કલા કહેવાય તે કલા વિના ધાતું કહી નાંખે, એ ધુમકેતુ કે ‘મલયાનિક્ક’ ની વાર્તામાં દેખાતાં તત્વોનો અભાવ આહીં દેખાય છે. માનવ-હૃદયમાં સુતેલા ભાવોને વિજ્ઞાની ઝડપે અંગુલિનિર્દેશ કરી જગાડે એવું આમાં ઓછું દેખાય છે. ટૂંકમાં વાર્તાની દિશા એમને સુઝી છે, પણ એની જે કલા તેની પગદંડી હજી એમને ધરાધર સ્પષ્ટ નથી છતાં કલાત્મકતા લાવવાનો શ્રી. સંઘવીનો પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે. “ મહેમાન ” માં નવીનતા લાવવા એમણે પ્રયાસ કર્યો છે. ‘વિજયા’ માં કલ્પનાનો અંશ જરા વધારે લાગે છે; પરંતુ મનુષ્ય પ્રગતિની મોખરે કલ્પનાજ રહેલી છે. છતાં અનુભવના ભાર વિના કલ્પનાનો સદૃશ જીવનનૈયાને ક્યારે ધરાળે ચડાવે તે કહેવાય નહિ. અત્યારના વાસ્તવદર્શી સાહિત્યમાં આ વાર્તા કદાચ બહુ આવકારદાયક ન પણ લાગે. ‘લગ્નસ્નેહ’ ‘ધૂન’ “સાદસે શ્રી” વગેરેમાં અત્યારના યુગના પ્રશ્નોની રજુઆત અને તેનો ઉકેલ આણવા સ્પષ્ટ પ્રયાસ કર્યો છે. શ્રી. સંઘવીનું દર્શન નેટલું સાચું છે એટલું જ વધારે સુરેખ અને કલાત્મક નિરૂપણ હોત તો એમને વધારે સફળતા જરૂર મળી હોત.

એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે શ્રી. સંઘવીનું સાહિત્યમાં વાર્તા-કાર કરતાં નિર્બંધકાર તરિકેનું સ્થાન વધુ મહત્વનું અને લાક્ષણિક છે. એમની કૃતિમાં ઉણપ હોવા છતાં મિષ્ટતાનો અભાવ નથી. જેમ રસવૃત્તિ વધારે કેળવાતી જશે તેમ એમની કૃતિઓ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની બનશે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી.

અંતમાં એમને જોઇતું પ્રોત્સાહન મળી રહેતાં શ્રી. સંઘવી આપણા સાહિત્યને વધુ શિષ્ટ કૃતિઓ આપી સમૃદ્ધ કરવા પ્રયત્ન-શીલ રહેશે એમ આશા રાખવી અસ્થાને ન ગણાય.

સુસ્મિતા મેઠ

શાંત પળે

ગુજરાતી સાહિત્યરસિક જનતા સમક્ષ એક દસકામાં આ મહાર્ પાંચમું પ્રકાશન રજુ કરવાની હિંમત કરે છું. આપણા સાહિત્ય ઉત્તેજન શોખ મુજબ પહેલાં ચારે પુસ્તક ઠીક ઠીક આદર અને પ્રચાર પામી શક્યાં છે. આ પણ એક નૂતન પ્રકારનું સાહસ છે. આ કાર્યમાં સહકાર આપનાર મહારાં આમજન ઉપરાંત બહેનશ્રી સો. સુસ્મિતા મેઠ બી.એ. (ઓનર્સ) શ્રી. સત્યેન્દ્ર ઘોડાદ્રા, શ્રી. કુમુદચંદ્ર શાહ અને શ્રી મધુકાન્ત મહેતા, દેસાઈ બંધુઓ ઉપરાંત કલમધર મંડળનો અને શુભેચ્છક પ્રેસના સંચાલક રા. ત્રિવેદીનો આભાર માનવો અસ્થાને નથી. આ ઉપરાંત સાહિત્ય પંથે માર્ગદર્શક થનાર શ્રી. વિનાયકરાવ ત્રિવેદી, શ્રી. ધનશંકર ત્રિપાઠી, શ્રી. નંદુભાઈ શુક્લ, શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ, શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી, શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર દવે અને અન્ય સાહિત્ય સુહૃદોનો ગુણ સ્વીકાર કરી ઉપકાર માનું છું.

સનાતન સત્ય એજ છે કે:-વિના જ્ઞાન નહિ ઉત્થાન અને વિના ઈષ્ટ સહકાર નહિ આત્મોદ્ધાર.

ચૈત્ર. સુદ એકમ
સોમવાર.
વિ. સં. ૧૯૯૬

લેખક

विचार विधि.

દવા

દવા ? હા, દવા !

આ વિશ્વવ્યાપી, અનુભવપ્રિય, અમૂલ્ય, મહામાયા સંબંધી અશ્વિનીકુમાર, ધન્યંતરી, હુકમાન કે ડૉ. સર જેમ્સ સ્ટીફન્સન જેવા સમર્થ રસાયાર્થે ખાસ લખ્યું નથી, તો તેને શબ્દચિત્રથી અમરજીવન શા માટે ન આપવું ?

દવા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માટે પાટણથી પાલડી અને દાહોદથી દ્વારકા સુધી શબ્દવેત્તાઓને પૂછાવતાં, આવેલા ત્રણ હજાર મત અભિપ્રાયમાંથી ફક્ત ત્રણ જ મત ટાંકવા યોગ્ય લાગ્યા. ડાકોરથી ભાગવતાચાર્ય ભાનુદત્તનું નિવેદન એમ છે કે : યદા દેવ અને દાનવ સમુદ્રમંથન કરતા હતા, તદા તેમના મુખશ્રીથી ‘વાદ-વાદ-વાદ’ એ ધ્વનિ બહિર્ગત થયો; એ પ્લુત ‘દ’ જેડે દીર્ઘોચ્ચારે ‘વા’ની સંધિ થતાં જેમ રતના ભીલ વાદ્મીકે-‘મરા-મરા-મરા’ નું ‘રામ-રામ-રામ’ કરી નાંખ્યું હતું તેમ ‘વાદ-વાદ-વાદ’ વિગ્રહે ‘દવા, દવા, દવા’ થઈ ગયું !

જંબુસરની જડાવમાનો જૂદો જ મત છે. કૌરવપાંડવના વનવાસ વખતે ભીમે કુન્તામાતાને શેરડીના ગળ્યા રાડાને બદલે ભૂલથી સાસીપરીલાનું છોડું આપ્યું. અંધકાષની વ્યાધિ વિદારવા ‘ગંડેરી’નો ઉપયોગ કરનાર કુન્તાજીને સાસીપરીલાએ ગળામાં દાહ ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો-આથી એ ડોસીમાએ ‘દવ-આ, દવ-આ’ એમ કહ્યું ! અને ત્યારથી દવા શબ્દનો પ્રચાર થયો.

શિડોરના ભુખણ ગઢવી વળી જૂદો જ ખુલાસો આપે છે. સમુદ્ર-મંથન અંતે નીકળેલ “ હલાહલ ” અને “ અમૃત ” એ બે મારણતારણ શક્તિને એક એક અશ્વિનીકુમાર સમવયસ્ક બંધુએ “ દાનવ-આ ” “ દેવ-આ ” નામ આપ્યું. પણ ઝેર ઠાણ અને અમૃત ઠાણ એ માટે દેવ-દાનવનો વિગ્રહ અટકાવવા અંતે ‘ દવા ’ એમ મોક્ષમ નામ આપ્યું. ત્યારથી દવા ભારતમાં સર્વતોમુખી થવા માંડી.

તનમનની શાંતિ માટે ધનદારા દવાનો પ્રચાર કરવામાં રસાચાર્ય તેમજ ‘ ઉંટવૈદો ’ ‘ યુનાની હકીમો ’ ને ‘ નીમ હકીમો ’ ‘ શીરંગી યુરોપી દાકતરો ’ તથા ‘ ક્વેક-ડોક્ટરો ’ અને ‘ ચરકના પેઢીધરો ’ ને ‘ નાઇ બ્રાહ્મણો-નાપિત ’ એ જીવનવિગ્રહની જેહાદ ચલાવી છે !

અજીર્ણ યા અપચાનું મારણ વિલાયતી મીઠું, સોનામુખી, હિંગીઆ મરીનો ઉકાળો, કે નેપાળો, ચૂંકનો પ્રતિકાર-સેફલી મેથી કે અજમાનાં ફૂલ, વાયુ વિકારના વિદારણાર્થે—નળબંધ વાયાની ગોળી, દંતદર્દ માટે—કપુર કે ફટકડી, મરદાઇ માટે—ખાખરાના મૂળનો અર્ક, બાદી માટે—ત્રિફળાં-હરડાં, બેડાં, આંબળાં (જે રમુજમાં ધરડાં, ખહેરાં, આંધળાં કહેવાતાં), પિત્તપ્રકોપના નાશ સારુ—લવણ, સાકર, દિકામાળી, મરી ભરેલાં લીંબુનાં ચોથિયાં, અને જીર્ણીજ્વર હઠાવવા—કરીયાતાનો કટોરો-સૃજનજૂનાં જાણીતાં છે. આમ આર્યોથી માંડી અત્યારના જમાના સુધી દવાનો વંશવેલો ચાલ્યો આવ્યો જાય છે.

ઠાણ જાણે શાથી એ ‘ દવા ’ શબ્દ તરફ સુગ, અનુકંપા અને ખીકની લાગણીથી જોવાય છે ! પણ સેંકડે સીતેર ટકા માનવો પ્રાતઃકાલે ઇષ્ટમંદિરે કે ધંધાના ધામમાં જવાને બદલે, ઇષ્ટતર માનેલા ઔષધાલયમાં ઇષ્ટતમ-સંજીવની ખરીદી, ડોક્ટર -વૈદ-કે હકીમનો જીવનનિર્વાહ ઉત્પાદન કરવાના પરોપકાર માટે જાય છે.

સર્વની પાલકમાતાસમ દવાદેવી ધાવણાં અર્બકથી માંડી મરણનો ધરેડો ખેંચતા વૃદ્ધતમ જીવને આશાના ઝોલે હીંચાવે છે.

દ્રવ્ય કરતાં પણ દવા-અમૃત કે અ મૃત્યુ-સંજોગ પ્રમાણે ગણાય છે. બદાયુ વાંછતો રોગી, ‘ ઇન્જેક્શન ’ ‘ દિરણ્યગર્ભની માત્રા ’ ‘ ઓક્સીજન ’ કે ‘ જડીબુટ્ટી ’ ના પ્રયોગોદ્વારા મરણદુઃખની ઝાંખી, સ્વજનો મારફત પામે છે. આખરે કુદરત આગળ માનવ જ્ઞાન ને યત્ન નમી પડે છે, ત્યારે જ નૂતન વિજ્ઞાન-જ્યાં માનવ અટકે ત્યાં ઇશ્વરની શરુઆત-તેમનું દિશાસો આપે છે.

દવાના વપરાશના મર્મમાં ઉતરીએ તો કંઈ નવી જ સૃષ્ટિ માલમ પડી આવે છે.

કેટલાક દવાના ચુસ્ત ભકતોને તનદશા કરતાં મન શંકાશીલ બનવાથી વહેમભૂતનું ડારવા-દાખવા દવાદેવીની આરાધના કરવી પડે છે.

તો વળી કેટલાક ઔષધોપાસક રોગી આદાર, આરામ અને નિદ્રા માટે અતિ અનિયમિત રહી, આ ચર્મ દેહને કાગનાવ માફક હાંકે છે. કોઈ પણ ગર્ભિત અસંતોષ તેમના આત્માને આવો આપ-ધાત સાધવા પ્રેરે છે.

વળી કેટલાંક લક્ષ્મીનાં લાડકાં માંદગીથી આપ્તવર્ગની અનુકંપા અને સ્વપ્રત્યે આકર્ષણભરી મમતા દોરવા, દવાના પ્રચારકોને ધનચુંબકથી ચીટકાવી રાખે છે.

કેટલાક ગાર્ફલ પામરોના સમયપત્રકમાં દવાને સ્થાન મળી જતાં, તે તેમને કેડે સદી જાય છે !

દવાની પડીકી કે ઔષધની શીશી કામખલ વિદ્યાર્થી, શક્તિચોર નોકર કે સાસુના તંત્રને અરાજક બનાવતી કુલવધૂનો મુક્તિદા સાથી બની જાય છે !

સ્વેચ્છાચારી વાસનાવાદીઓ પોતાના જીવનસગને ઔષધ ઓછાડથી હાંકવા બાલિશ પ્રયાસ કરતા માલમ પડે છે.

તો વળી કેટલાક બેકારો, નાદારો, ટાઢો રોટલો પચાવનારા, ભગ્નહૃદયો કે ધૂનીઓ ઉન્માદરોગને કૃત્રિમ રીતે ભયંકર કે સત્પરવરૂપમાં રજુ કરવા ભિષક જાદુ અજમાવે છે!

દવા શબ્દોચ્ચારથી ચમકી ચાર વામ પીછેલહ કરનાર પણ તેના સકંજમાં આવી જતાં, અવનત શિર—બ્હીલું મુખ—અને ટવૃત હલનચલન કરવા છતાં, મદારીના મર્કટ, હોમખતિ, અજ્ઞશિશુ કે નાથેલા બળદ જેવા ઝગ્ગુ બની જાય છે.

કેટલાકને દવા કરતાં તેની ‘ચરી’ મુખમાં સ્થાવ લાવે છે.

‘ખોટી ગરમી’ ની માવજત માટે ગુલકંદ, ‘પાયોનીઆ’ વખતે સાકરનો શીરો, ‘હરસ’ માં મરચાંનાં ભજ્યાં, લુખમ કે તવચાગરમીમાં ખજુરવાણું, શીળસમાં પથ્થ-સાકર-કેસર કઢિયેલ દુગ્ધમાં મારેલો ગંધક, અને બંગભરમ કે અગ્નિકુમાર ચાખ્ખા મધમાં મિષ્ટાન્ન માફક આરોગતા ઘણા સુખી-દર્દી જીવે જોવામાં આવે છે. સંગ્રહણીમાં જીરમીઠાવાળી ‘મધુરી’-તંત્ર, ક્ષેહી વધાવવા ‘મટન સૂપ’ કે ‘ચીકન સૂપ’ અને ક્ષયને અવરોધવા ‘અમૃતરસ દ્રાક્ષાસવ’ હંડે જીવે પીનારા પણ ઘણા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એ મુજબ હિંગાષ્ટકચૂર્ણ, દ્રાક્ષવટી, સેકેલી ધાણાદાળ, લીંબુમીઠાવાળી વરિયાળી, સીતોપત્તાદિ ચૂર્ણ, આથેલાં લીલાં મરી, દાડમચૂર્ણ, મસાલેદાર લીંડીપીપર, ખારીસુંઠ ઇત્યાદિ મોંસુધાર વાનગીઓ પણ નરમ ઔષધ તરીકે વપરાય છે. દવાને નામે સેકેરોન, ઈડાં, દાલરસ, ‘એકરચોનો પેગ’, જાતજાતના પાકો, કેટલીક જાતની માટીઓ, ઠરિયાણાં, શિકાજીત, સાકમ, મુસળી ઇત્યાદિ દવાઓ ઘણાનાં મોઢાં રસવંતાં કરે છે.

આ તો ફક્ત વપૂતા મુખ્ય અંગ, ‘જહર-ચક્કી’-પાયન-ક્રિયાઅવયવની વાત થઈ. તેની રૂપમાં હૃદય, આંખ, મગજ, નાક, દાંત, હાથપગ, પણ અવસરે દવાખંડણી મેળવવા સમાન

હકવાદી બને છે. માનવીની દવાકલ્પનાને પહોંચી વળવા દેશવિદેશના સંજીવનીશોધક, ઔષધ વિક્રેતા અને સક્રિય પ્રચારક સામયિકો-પત્રોએ ખડે પગે તૈયાર રહેવું પડે છે. કેમકે તેમનું દ્રવ્ય-દર્દ દૂર કરનાર એ મહામાત્રા છે. અનૃત, દંભ, મધુરવાણી, ઠગવાની કળા, આશાવાદથી ગરજવાનની આસ્થા ટકાવવાની તરફીય એ દવાપ્રચારકની તાલીમ છે. હઠાગ્રહી-ટેકીલાને નમાવવા પ્રસોબન, ત્યાગીને રાગી બનાવવા મોહાસ્ત્ર, નીતિમાનને ડગાવવા લાલચ, અધિકારીને ચળાવવા ભેટ, ધર્મધ્વજ ફરકતો રાખવા નૈવેદ્ય-પ્રસાદ, અને સત્યન્યાયને હચમચાવવા સામ-દામ ધણીવાર માત્રા તરીકે વપરાતાં નજરે આવે છે. ઇસ્કતો ખુખાર ઉતારવા જીદાઝ અને કસોટીની ફાફી, ગરજ વખતે ખુશામત, આર્થિક મુશ્કેલી ઉલ્લેચવા જટિલ ફૂટિલ વ્યવહાર અને સૂમળખીલને પીગળાવવા ‘મરકા’ પારો વપરાય છે. જીવનની આશા મુકી દીવંત્રા રોગી માટે સર્વ ઉપાય અપાય બની જતાં, ‘ગંગાજળ’ પતિતપાવન પેય અને તુલસીદલ પાકપ્રસાદ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ગોળમટોળ તઃખૂચ જેવો, લાલખૂમ પાકાં ટમેટાં જેવી, રાતી રાયણ જેવું, સુકાં મરચાં જેવાં, દિવેલ પીંચેલ ડાચાવાળું, સુદામા જેવું ખખડી ગયેલું, હુડીયાર, પીંગો ફચક પાકેલા પપૈયા જેવા, ઇત્યાદિ ‘ટ્રેડમાર્ક’ દવાને અંગે જ સાધ્ય કે સાધન તરીકે ગણાવાય છે.

દવાની ઉત્પત્તિ, પ્રકાર અને પ્રચાર વર્ણવી, યથાશક્ય દવા-નિષેધનો વિચાર કરી આ નિર્માધિકા પૂર્ણ કરીએ.

‘રોગ હજાર પણ ઔષધ ચાર’ માફક સારી હવા, શુદ્ધ ભોજન અને પેય, નિયમિત જાતમહેનત અને વ્યસનવિહોણો આનંદ, આરામ. આખી ‘મેટેરીયા મેડીકા’ ને બેવડા બનાવી, દવા નામને સજા કરી નાંખે છે! જીવનના પ્રથમ આશ્રમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમે નિયમન, અને બાકીના બે આશ્રમમાં શુદ્ધ જીવન

અને ઉચ્ચ વિચાર દવાખાણની સવારી સામે અભેદ ચતુરગ્રી દિવાલો રચે છે.

નિરોગી રહી લાંબુ જીવવા સારૂ મહાસ્વાદુ જીવનરસની ખાલી અને સચ્ચિદાનંદની પડીકી (કુદરત જોડે સહકાર સાધી) આજીવન વાપરતાં દવા-વાદને નાબુદ કરી સૌ શરદ તો સુખે દેખાડે છે. જીવન-રસ એ રસાયણ છે, સચ્ચિદાનંદ એ કીમીયો છે અને તેના અભાવે .

“ બુદ્ધિ પ્રભા સૌ માનવનાં,
રસાનંદ વિના સૌ વ્યર્થ જતાં. ”

એ સનાતન સૂત્ર સત્ય સ્વરૂપમાં રહી શકે છે.

‘ પથ્ય ભોજન, શાંતિ, સચ્ચિદાનંદ ’ સાથેજ ‘સાદુ’ જીવન, સરખ વિચાર, અને ઉચ્ચ આચાર’ એ રામચાણુ દવા છે.

પત્ર લાલસા

મથાળું વાંચીને પત્ર લાલસાનું જીવન કે શ્રી. દેસાઈની તે નામની નવલકથા પરનું ટિપ્પણ વાંચવાની, વા કોઈ નાટક કે નવું ભોતપટવર્ણન વિશ્લોકવાની કોઈની સેવેલી આશા અફળ જશે. આ નિર્મલિકા-લઘુલેખમાં માનવ સદજ પત્ર-ટપાલ-કાગળની લાલસા સંબંધી 'બે ભોત' છે.

ધડિયાળના 'એકામ્' ને અવગણનાર, દળમની હાકને ધોળા પીનાર, ગૃહજનના 'જા-ગો' ના આર્તનાદને 'હું...હું' નાદે દાખી દેનાર 'ટ...પા...લ' શબ્દે સફાળા ઉડે છે.

કોઈ ઉધરાણીવાળો કે માણસ સવારે આવે તો કાળમુખો લાગે પણ કાગળ-ભક્ષે પછી તે કાળોત્રિ હોય-તો પણ પત્રલાલસા પૂર્ણ કરનાર મુદ્ધાગિદ્ધ સમ મનાય છે.

ટપાલી-પીતાંમર પહેરેલા કાસદકૃષ્ણ-જેવો નજરે પડે કે પત્રબકતો હમણાં 'મ્હાઈં ઘર-મારાણું-જાળી ખખડાવશે', 'એ મ્હાઈં નામ પોકાયું', 'એ ટપાલ નાંખી,' એવી ગણત્રાએ મુદ્દમય બને છે. તેમનું ધારણું ખરૂં પડે તો 'હું' નહોતો કહેતો કે આજ કાગળ આવશે જ' અને તેમના પાડોશમાં પત્ર પાડતી ટપાલી ચાલ્યો જાય તો 'બગાબાઈ તમે ભાગ્યશાળી હોં-કાગળ આવ્યો. શા ખુશખબર છે?' બોલતા પોતાના નિરાશ હૃદયને દિલાસો આપે છે.

કેટલીક વાર પત્ર લાલસા એટલી ઉત્ર અને અતુલ બને છે કે ટપાલીને રસ્તામાં આંતરી, 'જગુભાઈ ચકુભાઈ ચોખલિયા' નો

કાગળ છે એમ પૂછાવે છે, અને ટપાકીનાં 'નથી' શબ્દ ઠંડી કરતા અનુભવાવે છે ! ઘણી વખત આપણે ધાન્તા હોઠએ છીએ તે વ્યક્તિ પત્ર ન લખે તો આપણે પત્ર ન પામીએ, તેવા સમયે તો પરદેશી પ્રેમભૂતિને નવ પાઠ કે બાર પાઠના-ગણુત્રીબાજ કંજુસ કહેવા પ્રેરાઈએ છીએ. છાપાના રસિયા તો પડેલી તારીખે નક્કી કરેલા વારે પોતાના ધારેલા સામયિકની 'કાગળ ડોળ' રાહ જુએ છે, અને એ 'જૂક-પોસ્ટ' છાપાની ખીંદડા મળતાં તેના ઉપર શિકારી શકરાયાજની અદાથી તુડી પડે છે, અને તેનાં પાને પાનાં ઉથલાવી જાય છે.

પ્રેમમાં પડેલાની કે નોકરી માટે ઉમેદવારી કરનારની પત્ર લાવસા માટે તો પ્રજ્ઞા જ માં. જે સંબંધિત રથગથી પત્ર આવવા વડી હોય ત્યાંથી ઉપડતા અગ્નિચના સમયથી ટપાક આવી જાય તે વખત સુધીની પળ-રિપળ તેઓ માગતા મળકા માફક ગણે છે. કાગળ મળે તો 'લાશ' નો અને ન મળે તો 'લ્તાશ' નો મેર તે પત્રપ્રેમીઓ મૂકે છે.

વ્યાપારીઓ જતદી સોદા કરવા માટે બહારગામની ટપાકની રાહ પરીક્ષાનું પરિણાન જનલુવા ઉત્સુક ઉમેદવાર માફક જુએ છે. આવા ટપાક પ્રેમીઓ ટપાક ઓશીમન ઘેરી લે છે, અને ટપાક સહી-સિક્કાવાળી થતાં ટપાકીને શામદામથી રીઝતી કાગળ મેળતી લે છે. પરસાદ માટે પડાપડી કરતા પોમલા માફક આવી ટપાક પડેલી હાથ કરવા ધમાક કરનારને જોવા, એ પણ એક અજ્ઞાન દ્રશ્ય છે.

કેટલીક વાર ટપાકની તમન્ના પાગડી ટપાક લાથ કરી, ફોડી, વાંચી, પરત કરવાની કે નાશ કરવાની કપટકળા શીખવે છે. આવો કુછંદ ઘણે ભાગે છાત્રાલયમાં રહેતા અણુવડ કિશોરોમાં કે ખીમની વાત જાણવાની ખોટી ઇતેજરી સેવનાર અમલદાર વર્ગમાં હોય છે.

સુખે રહેતાં દંપતીને દેખી દાઝતી દેહતગ્નની વિધવા કે પાલ્યને સીતમના સાણુસાના અંકુશમાં રાખતાં વાઙી પણ આ કુનીતિના શિકાર બની ગયાં હોય છે.

‘દરરોજ કંઈક નૂતન’ એવા શોખવાળા મોટાના ચિરંજીવી ‘પાંચી ટપાત્ર આવી’ કહેતા દસગાર પત્રો આવવાથી ખુશ થાય છે. આથી નેમની લોડેપણા પોપાય, કાગળમાં દોષ કરગરી કંઈક ભાગ કરે તે નકારાય. કોઈ મળતા આવનારને મલન કાર્ય કરતા હોય એમ ‘ટપાત્ર ફોડાય છે, વંચાય છે, જવાબ આપાય છે, ખીડાય છે, અને નાંખવા મોકલાય છે’ એમ પંચયત્ન કરવાના હોળે આંજી નાંખવા પ્રયાસ થાય. આ પણ માનવસ્વભાવની એક વિશ્લેષણ છે.

ગામડામાં તો ‘કાગર આવે’ એ એક મલન બનાવ ગણાય. પરદેશી સ્વગ્નનો—દિકરીના સાસરેથી કે દિકરાના કમાણીવામમાંથી કાગળ આવતાં જ બિચાના અભણ સગાં દોડાદોડ કરી મુકે છે, અને એ પત્ર દોષ ભણે તો પાસે બે-ત્રણ-ચાર વાર વંચાવી આનંદરસ કે શોકાગ્નિમાં આત્માને ઓતપ્રોત કરે છે. વળી ગ્રામ્યજન એટલા વ્યાવહારિક હોય છે કે ગમે તેવી પરાકાષ્ટા હોય તો પણ પત્રનો જવાબ વળતી ટપાસે મોકલે છે.

દનિયા પાર ગયેલ માનવીના પત્રની આગાદી ધણીજ તીવ્રતમ હોય છે. તે કાગળ તેના દર્શકને નિમ્નલિખિતને મળતાં, એ વ્યક્તિ માટે તે દિવસ તહેવાર જેવો બની જાય છે. તે દિવસે તેની દરેક કરણી આનંદમય ત્વરિત હોય છે.

પત્રલાલસા રાખનારને પત્ર મોકલનારની માથાકુટ-મહેનતનો ખ્યાલ હોતો નથી. પૈસા લઈ ટપાત્ર ઓશીસે જવું, થોડાંવાર હાર-દોરમાં ઉભા રહી તપ કરવું, ક્રમે પત્રું-પરગિડિયું મળતાં સારી સીસાપેન કે કલમથી મનને કસીને લખવું, અને છેવટે બરાબર કેકાણું કરી બે ત્રણ વાર પત્ર વાંચી જઈ પાછા ધક્કા ખાઈ જઈને

કાગળ ટપાલ-ઝાકામાં વખતસર નાંખી જવો, એ સર્વ ક્રિયા તો જેને વીતી હોય તે જ જાણે !

પત્રલાલસાના પૂજકને પૂછીએ કે પત્ર મળ્યા પછી પંદર મિનિટે તેના મનની કેવી દશા હોય છે ? સારી ખગર મળી હોય તો સાંડે પણ કંઈ ઇલ્લત-ઉપાધિ હોય તો તે પાર પાડવામાં તેને આધિકીટ માનસિક ડોરણી કરતો નથી લાગતો ?

વળી, પત્રલાલસા તેને પ્રત્યુત્તર-લાલસાના ચક્રનેમિક્રમમાં નથી મુકતો ? આ ઉપરાંત કોઈની આર્થિક ઉધરાણીનો પત્ર તો પત્રલાલસાને અવક્રિયામાં જ મૂકે છે.

દિવાળી કે નાતાલના તહેવારોના અંતે-એસતા વર્ષે તો પત્ર લાલસા અનેરો ભાવ ભજવે છે. ટપાલીને ખોણી-ભેટ નિમિત્તે આઠ આના આપ્યા બાદ કોઈ પણ ‘ સાલ મુબારક ’ નો પત્ર કે ‘ ખાસ અંક ’ આપણને ન મળે તો ? પછી આડે દિવસે ભલે ગમે તેટલાં પત્ર-છાપાં મળે પણ તે દિવસે તો પત્રના અભાવે આપણા હૃદયની ઊર્મિ વમળે ચઢે છે.

આટલા બધા પત્રોની લેવડદેવડ થાય છે, પણ એવા કલાત્મક પત્રો ભાગ્યે જ હોય છે જે લાલસા ભાગે. સામાન્ય રીતે ખેડોળ-મોર પગા-અક્ષરે ચિતરાયલા પત્રો ‘ અમે સારા છીએ, તમે હશે જ ’ એવી ખગરમાં સમાપ્ત જાય છે. પત્રના મથાળાથી તે અંત સુધી તેમાં અનેક જૂલો થયેલી હોય છે. આમ પત્રલાલસા પ્રમાણે ખીલી શકે કે અનેક ગણી બનતાં અનેક પત્રો લખતાં શન્ય બરાબર મીંડુ જેવી જ બની જાય.

આ સર્વ લખવાનું તાત્પર્ય એ જ છે, કે દરેક જણે જેમ બને તેમ ઓછા પણ સારા-ઉપયોગી પત્રો મેળવવાની અને મોકલવાની ભાવના કેળવવી. આવકની મંદી થતાં વખત છે ટપાલખાતું આથી અકળાય, પણ ‘ સક્કરમીની જીભ અને અક્કરમીના પગ ’ માફક ધર્મધક્કો ખાતો ટપાલી તો આશિષ આપે જ.

પૈસાદારનો પોકાર

‘પૂર્વજન્મ માનનારના મંતવ્ય પ્રમાણે ‘પુણ્ય’ અને આ જન્મના અમારા અનુભવ પ્રમાણે અમે શાં ‘પાપ’ કર્યાં હશે કે—‘લક્ષ્મીના લાડીલા’ થયા ! ધનકુખેર હોઈએ તોપણ અમને સુવર્ણપતિ, રૌપ્યપતિ, મહેાર માલિક કે અલંકારાધિપતિ તરીકે ઓળખવાને બદલે જનતા પૈસા-દાર જેવા તુચ્છ નામે નવાળે છે! અમારી કિંમત ફક્ત એક પૈસાના માલિક જેવી? આ અપમાન બસ ન હોય તેમ અમને કેટલાક ‘તરંગી’ કહે છે. ગરીબ છાતાં જે કમો કરે અમે પૈસાનો વિનિમય કરી ચાસન કરીએ અને એમ કરતાં કે સ્વાર્થ સાધુને નૈવેદ્ય ન ધરાવીએ એટલે અમે ‘ધૂની’ ને ?

‘અમારા તેજેવટના તેજેદ્રેષી બની ‘દાયદર્પી’ દુશ્મન—સમારૂપી શત્રુ-અમારૂં ખાઈ અમારૂં જ ખોદે છે. તેમને બહુ મળે તો આપે તેમાં શી નવાઈ અને ઓછું પડતાં ‘સૂમ-કંજુસ’ કહી કૃતઘ્નતા દર્શાવવાની કૃતઘ્નતા દાખવે છે !

‘વળી પેલા સમાજના શીરસ્તા—લેખક અને કવિઓ—દરેક દરેક ગદ્ય પદ્યમાં મુડીમંડિતને—નિર્દય, જરૂરી, જુગારી, સ્વાર્થી, અને હલકટ ચીતરતાં પાછી પાની કરતા નથી. તેમનું દરેક શબ્દચિત્ર કોઈ મજદુર કે મજુરણની ગરીબાઈ, અસહાયતા, અન્યાય અને શીલભંગના મુદ્દાની તરફેણમાં યોગ્ય છે, અને એ સર્વના ઉત્પાદક અમે જ !

‘સ્વાર્થપદુ ખુશામતખોરોનો અમારી જોડેનો વર્તોવ તો સાવ ‘નાટકી’ જ હોય છે. ‘જીધ’—‘આપ’ ‘હુકમ’ ‘આજ્ઞા’ ‘સાહેબ’ ‘નામદાર’ એ બધાં ભાષાનાં થીંગડાં—મુઝાયમ શબ્દો—અમારી જોડેના વાર્તાલાપમાં વપરાય છે ! અમે ખેદા હોઈએ તો છીંક ન ખાય, વાછૂટ રોકે, તૃષાને પી જાય, અને આદાર કે આરામને અવગણે, પણ જ્યાં અમારી પીઠ ફરે કે અમારા નામની શેષમભ-જુતા, ખીડી વગેરેનાં વ્યસનની ધૂમ મચાવે !

‘અને અમારી અસૂયા ? લોકને કોઈ અમલદાર, જીલમગાર, આપખુદ કે ધર્માચાર્ય નથી મળતો તે ફક્ત અમારી પીઠે માછલાં ઘોતાં પીછેલઈ કરતા નથી ! તેમની આંખો અમને જોઈ કાલકૂટ-ઝેર ફેંકતી હોય એમ લાગે છે. અને કોઈ ઇત્તમ સાધ્ય થાય તો તે અમને ‘સમડી’ બનાવી આકાશમાં અહર ઉડાડી જ દે ! અમારા સારા નરસામાં થોડાંધ સંખ્યામાં ભાગ લેવા છતાં ગરીબો રૂપી ગીધડાં અસૂયા રૂપી આંચથી અમારી ખાત ચીરી નાખી, નિંદા રૂપી લૂણ ભરે છે ! આ અમારા હૃદયમર્મને ચચરાવી નાખે એમાં નવાઈ શી ?’

‘ધનિક થયા એટલે અમારી પા . ખાવત કરાવનારા અમારી કોથળા ઉપર આગ્રહ રૂપી કાતરો ચલાવે છે. ધણું હોય એટલે બધું ખેરાત કરવાનું કે ?’

‘અમુક આક્રામ કે તમુક ‘ફંડ’, એક પાઠશાળા કે ખીજી વાચનાત્રય, અમુક ધંધાદારી ભિક્ષુકો અને વેદિક યાચકો અમે જાણે કુખેરબંડારી હોઈએ તેમ ‘મામ દેહિ-મને આપો’ આર્તનાદે અમારા કાનનાં પડળ આળાં કરી નાંખે છે; અને ખાલી થઈએ તો પણ શરૂ કરેલા આવા સમાજ-દાન અમારે કાબુલી વ્યાજે નાણાં લાવી રેલવવાનાં, કેમકે અમે પૈસાદાર પાક્યા !’

‘આટલું બસ ન હોય એમ વૈષ ડોકટરો, દર્મીઓ અમારા

બોહીના ટીપે ટીપાના રોગ કહી અમારી નાણાં તિજેરી પર શસ્ત્ર પ્રયોગ-મીઠો કાપ ચલાવે છે. એમના એ રોગ પ્રયોગના રળવાને તેઓ બોરડી ઝુડવાની રમત માને છે !

‘આડોશી પાડોશી અમારી કહેવાતી શહેમાં બહારથી દમાય છે, પણ અંદરથી અમને હેરાન કરવા છૂપી જામગરી ચાંપે છે. અમારે ત્યાં દ્રવ્ય, પદાર્થ, અલંકાર પાડોશીદાવે લેવા આવે છે, અને એ ઋણનો બદલો ? કાં તો અમને લાથતાડી આપવી અથવા અમારી ગીબત કરવી.

‘જોષી રૂપી કોલસાં પણ અમને ઊવનભક્ષ્ય સમજી અમારી દશારૂપી શય ચૂંચી, પનોતિ, અનુષ્ઠાન-શાંતિ વગેરે અંગો દ્વારા અમારી દ્રવ્યનસ ખોડી, રજતરક્તાનું પાન કરે છે ! જ્યાં સુધી અમે ખાલી કે અસંખ્ય ન બનીએ ત્યાં સુધી એ અમારી ‘દિનચર્યા’ કે ‘દિનમાન’ દશા સુધરવા દેતા જ નથી !

‘કાપડવાળા, અલંકારવાળા, હીરાવાળા, અત્તરવાળા, સાબુવાળા, દવાવાળા, કરતુરીઅંબરવાળા વગેરે ‘વાળા’ઓ અમારી જાત આસપાસ ગુંથાઈ અમને એમના ‘બીજ’ રૂપી પાસમાં એવા કેદ રાખે છે કે નાણાં ઓકતો ઉડ્ડુ છટકે નહિ !’

‘સરકસ, સીનેમા, નાટક, રેસ, લોટરી, સંગીતવિશારદ, પંડિત, સનાતની, વૈયાકરણી એ અમારે ત્યાં રોજ જાણે પાથરણે ખેસવા ન આવતા હોય તેમ ધક્કા ખાધા જ કરે છે ! દરેક ફેરે એ ગરળુ શામ, દંડ અને ભેદથી દામ પડાવે છે અને ‘આશ્રયદાતા-મુરબ્બી-વડીલ’ નામે નગદનારાયણ ઉઠાવી જાય છે ! લાથે તે સાથે એમ કેટલાક એ લક્ષ્મીહારીઓ નાણાં લજ્જમપણુ કરી જાય છે, અને ગરીબને નામે પોતે જ રંકતમ યાચક બની માત્રદાર બની જવાની વેતરણમાં પડી જાય છે ! કુલ સરવાળે તો એવાઓ ‘મેલ કરવત મોચીડા’ જેવા જ બની જાય છે !’

‘અમને પેલા ‘ટાક્સ’-ટેક્સ-વાળા ઇનકમ-સુપર ‘ત્રોપટી’ ‘ત્રોપટી’ નામના અમે જાણે હડકાયા શ્વાન હોઈએ તેનો માફક પકડે છે ! અમારી કમાણીમાંથી એ લોકો એમનો લાગો ચૂકવ્યા વિના રહેતા નથી. તેઓ લાગો લે એનો અરેરાટ નથી, પણ અમારા ચોપડા ચુંથવાની એમની ચતુરાઈ અમારી આંખો ખોચીએ લાવે છે !

અને આટલું હોવા છતાં અમને કરાળ કાળ પણ અપવાદ તરીકે છોડતો નથી. એ તો તાવ, ક્ષય, હૃદયરોગ, મહામારી, મરકી, મેનેનજીઇટીસ, ન્યુમોનીઆ, ઇન્ફ્લુએન્ઝા, રૂમેટીઝમ, કે એવા પૂર્વ કે પશ્ચિમ નામધારી રોગરૂપી યમ મારફત બરખી ભય છે !

‘ત્યારે અમારે અમારી દશા કેને કહેવી ? ઐરીને કહીએ તો બાયલા કહે, મોટાને જણાવીએ તો નાદાન કથે, ન્હાના મૂરખ વહે અને સરખા ડરપોક દાખવે !

‘અમારે ત્યારે રડવું કેના આગળ ?’

ટીકા

પ્રજ્ઞાએ માનવીની ઉત્પત્તિ કરી ત્યારે તેમનાં ચાર વદન અને દરેક મ્હેંતી દાઢી જોઈ, મનુજે ટીકા કરવાની કળા હસ્તગત કરવા માંડી ! શરૂઆતમાં આ દ્વિઅક્ષરી ટેવ ગર્ભમાં સ્વગત રહી, પણ તેને લીધે મનને બુદ્ધિઅશુભ્યનો આફરો ચઢી જતાં, તે સ્વમત રહેવાને અદ્ભે પ્રગટ થવા માંડી ! આગળ જતાં એના ભક્તોના એ વર્ગ પડ્યા—ટીકાકારો અને ટીકાખોરો.

ટીકાકાર વર્ગે તો ડહાપણનો ઇન્જરો રાખી, ખીજને સુધારવા ટીકાદ્વારા સ્વાનુભવ સ્વભાવનાં પ્રતિબિંબ ફેંકવા માંડ્યાં. એમનાં એવાં વિષ્ણુ કિરણોએ ધણાંનાં મનઃચક્ષુ ઉઘાડ્યાં. મને કે કમને એમની ઉકિતને શ્રોતાના કર્ણપટ સુધી પહોંચવાની તક મળી, એથી ધણાંને સ્મશાન વૈરાગ્ય આવતો, અને એના સંસ્કાર ચિરંજીવી બની જતાં, જીવનપદ્ધતિ કરવામાં મદદગાર થતા.

પણ.....ખીજ ‘ જગકાજી ’ વર્ગે તો ટીકાનાં તાનાંતીરથી સ્વમત વડીલપણથી, ડહાપણસાગરને જ્ઞાન ‘ રામપાત્ર ’ થી હિલેચવાનો અખતરો કરવા માંડ્યો. આ લોકોએ જાણે ‘ ટીકા ’ ના ટિકાયત ન હોય એમ માગ્યે ન માગ્યે સમયે, કુપણે, પાત્રને કે અન્યને, ટીકા રૂપી દાન કરવામાં રંતિદેવને પણ કંજીસ બનાવી દીધો. કુરસદના વખતમાં એ સુતર વ્યવસાય તેમને આનંદ આપનાર થયો, અને આદત પડી જતાં કસુંબાના વ્યસની જેવી એમની

દશા થઇ. ટીકા એમની આરાધ્ય દેવી જ બની ગઈ. તેમના દરેક અક્ષર, શબ્દ અને વાક્ય ‘ સટીક ’ તેમના મુખરૂપી મુદ્રણાલયમાંથી બહાર પડવા માંડ્યા. એમની ટીકાબળથી મગતરાથી માંડી મહારથી પણ મુક્ત રહી શકતા નહિ.

અને એવા ‘ ટીકાપ્રિય ’ વર્ગનું વર્તૂલ વધવાજ માંડ્યું અને વધતું જ જાય છે. નરસિંહથી માંડી મહાત્માજી, શંકરથી માંડી આંગ્રેજકર, દ્રૌપદીથી માંડી સરોજની નાયડુ, દુવથી માંડી જેકીકુગન એમની ટીકાથી પર રહી શક્યા નથી !

કેટલાક ટીકાબકતોને તો સવારથી ઉઠવાથી માંડી, નાકનાં નસકોરાં બોલે ત્યાં સુધી, ‘ ટીકા-ટીકા-ટીકા-ટીકા—વગર ચાલ-તુંજ નથી.

ઉડીને દાતણ કરશે કે દાતણવાળાની, અથવા શહેર સુધરાઈની, અગર દાંતના રોગની વા બજારમાં વેચાતા ‘ પાઉડર, પેસ્ટ ’ ની ટીકાની લવરીએ ચઢશે ! પછી ચા—દૂધ પીતાં ખાંડથી માંડી નવેખંડનું ડહાપણ ડોળશે !

છાપું વાંચવા માંડતાં સીરકારથી માંડી વડાપ્રધાનની ટીકારૂપી અસ્ત્રાથી હળમત કરી નાખશે !

પૂજા પાઠ કરતાં મનુથી મુન્શી સુધીની ઓલાદની બજાર બેશે. ત્યારબાદ જમતાં ઘેંશથી માંડી માલપુવા સંબંધી અથવા પુત્રવધૂથી શરૂ કરી પટોશની પુત્રીની રાંધણકુળા માટે સટીક મતો વગર માગ્યે આપે જશે ! બપોરે વામકુક્ષી કરતાં પીંજરાથી માંડી ચાદર વેચનાર કાપડીઆની પીકે માછલાં ઘોશે.

પછી મોટરમાં ધંધા માટે જતાં ‘ શોફર ’ થી માંડી ‘ સેક્રેટરી ’ ને સાલપામરી ઓરાડશે.

સાંજે દેવદર્શન જતાં પૂજથી માંડી મહારાજ અને આચાર્ય માટે યદ્વા તદ્વા બકવામાં પાછા પડશે નહિ.

અને રાત્રે પથારીમાં પડતાં રેડીઓવાળાને, ગ્રામોફોનવાળાને, નાટકવાળાને, રેનવાળાને, રસ્તે જતા વાહનને, અને આખરે ધરવાળીને ટીકારૂંપી ટક—ટક—ટક કરતા નાદ્યંત્રથી—ઘટિકા-યંત્રથી જીવતા—બોલતા સ્વરવાહક યંત્રની ખાત્રી આપશે !

હંધમાં પણ સ્વપ્નામાં પોતાના ધોરણુની, પૈસાની, સુધારાની, ભગવાનની અને પોતાની ટીકા કરવા ચૂકશે નહીં !

અને આ સર્વમાં “ અહં ” ભાવ અને “ સ્વ ” શુદ્ધિની જાહેરાતના ડિમ્ ડિમ્ વગર ખીજો ભાવ ભાગ્યેજ હશે.

આવા ટીકાશીલોની ખાસિયત વર્ણવી, આ લઘુલેખ—નિબંધિકાને અ—ટીક બનાવવા પૂર્ણવિરામ અર્પીએ.

આવા લોકો આબુગ્યાબુના મંડળનું જોર જોષ ટીકાશાસ્ત્રનાં પાનાં ઉકેલે છે.

જવાબ ન મળતાં આ ‘ ટીકાશાસ્ત્રી ’ઓ રંગતે ચઢી શબ્દસાયકની ઝડી વરસાવે છે. સાંભળનારના મૌનને અથવા ‘ હું ’ કારણે તેઓ સંમતિ માની લે છે.

ટીકા કરતી વખતે એમને ગૌરવ, સર્વગુણું, આદર્શભાવ, અને અહંકારની મિશ્ર લાગણીનાં લહેરીયાં આવે છે.

ટીકા કરતી વખતે ભાષાના અશ્વિલ્લ શબ્દો તેમના કંઠરૂપી ઉકરડામાંથી જીવ્હારૂપી તોપ ઝેરીવાયુ રૂપે બહિર્ગત કરે છે.

ટીકા ને ગપનો સમન્વય તેઓ સારી રીતે સાધી શકે છે. ટીકા કરતી વખતે અસત્યનું આવરણ તેમનાં જ્ઞાનચક્ષુને અંધાર પીછોડીથી આવરી લે છે.

જ્યારે ન પકડાય ત્યારે તેઓ બુલંદ અવાજે પડકાર કરે છે, અને પકડાવાનો સંભવ લાગતાંજ ઘણે ધીમે ધીમે સાદે સ્વઉક્તિ રજુ કરે છે.

અને ટીકા કરવામાં તે બાંધવ, સ્વજન, મિત્ર, શત્રુ, પોતાનું કે પારકું, શિશુ—સમવયસ્ક કે વૃદ્ધ, પુરૂષ કે પ્રમદા, રંક કે શ્રીમંત એવા ભેદને અદ્વૈત માને છે !

એક આંગળ લેખકે લખ્યું છે કે :

“ સત્તરમી સદીમાં લોકોએ ધર્મ મુધારો કર્યો, એટલે એ જમાનામાં ધર્મગુરુ રાજવી હતા. અરાઢમી સદીમાં કાયદામાં ક્રાંતિ થઈ એટલે રાજનીતિજ્ઞ વટમાં હતા. ઓગણીસમી સદીએ વ્યાપારનો ઉત્કર્ષ જોયો એટલે પડખમ પેટા મુંડીવાદી મહાત્મતા હતા, અને વીસમી સદીમાં શરીરચક્કી માટે લોકો આતુર છે, એટલે ‘યમરાજ સહોદર’ વૈદરાજનાં માન છે ”

તો હવે એકવીસમી સદીમાં ‘ ટીકાખોરો ’ આકાશ, પૃથ્વી અને પાણીમાં પ્રવાસ કરી શકે એવા કળવાળા રાસબરોહણે જરૂર કારમાં કૌતુક કાર્યો કરશેજ !

થેલી

કહેવત કહેછે કે “ જેની પાસે હોય થેલી, તેના સૌ ખેલી ” એ ઉક્તિજન આ નિર્બંધિકાનું જન્મ ઉદ્ભવ કારણ. જ્યમ પરમાત્માના પ્રત્તા, વિષ્ણુ અને મહેશ ત્રણ સ્વરૂપ કહેવાય છે. ત્યમ આનાં પણ ત્રણ સ્વરૂપ કહેવાય છે. જેમકે થેલી, કાથળી, અને ઝોળી !

(૨) થેલી માનાર્થ વપરાય છે. શરાદા તેમાં હઝાર કે ઓછી દ્રવ્ય સંખ્યા રાખે છે, અને શિશુથી જરૂર તેમાં પુસ્તકો, કપડાં, શાકભાજી, કે બજાર ખરીદીની વસ્તુઓ સંગ્રહે છે.

કાથળી સામાન્ય રીતે ગાંધીની હાટે જીર્ણ સ્વરૂપે કે રાત-દહન પાસે સ્થૂલ સ્વરૂપે રહે છે, અને તેમાં અસ્ત્રો નરેણી અને કાતર રૂપી ત્રણ રત્નો સાથે બીજો વપન સમાહાર રહે છે.

ઝોળી એના યાયકની સંજીવીની જેવી હોય છે. ઝોળી ભરાતી નથી, અને યાયક ધરાતો નથી. ઝોળી એ અપમાન સૂચક સંજ્ઞા અને છે. અને એ બ્યંગ કટાક્ષમાં તિરસ્કાર રૂપેજ વપરાય છે.

આમ ત્રિનામકરણે ઝોળખાવા છતાં વસ્ત્ર-ચર્મકે બોલ સ્વરૂપ ધારણ કરવા છતાં, જન સમાજનું સેવા-સોગત-અને સહાય સ્વરૂપ હોવાર્થા, આપણે ‘ થેલીના ખેલી ’ બનીને એનોજ અત્યારે વિચાર કરીએ.

(૩) અબ્યાસ કામ પૂરું થયું ! સમય પત્રક પ્રમાણે પુસ્તકો તૈયાર કરી દીધાં ! ચાલ્ય ત્યારે એ સર્વ થેલીમાં—

“ પણ તમે મધ કાઢે મારી થેલી બજારમાં લઇ ગયા હતા, એટલે તેની પકડનાં નાકાં તુટી ગયાં છે. એવી થેલી શાળામાં હું નહીં લઇ જઉં. ”

અને એ બાળ વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી થઇ પડે એવી કમલા જ્યોતિ હાટની લાકડાના હાથાવાળી થેલી લાવવી પડે છે. ત્યારે તે ધારાસભાના સભ્યના ગૌરવથી કુમળી વયના નંદનવન- શાળા તરફ કુચ કરી શકે છે.

(૪) “ આ હોરાજી નું ‘ ખીલ ’ લાલ, લીલો, ચોકલેટ, ગદ, લવંડર, જાંબુડીઓ, ગળી, કીરમજી, વગેરે રંગની બાર મસરામજડ રેશમી આંટીઓના પૈસા આપવા પડશે ! કાપડીઆને પણ સેનાના પૈસા દેવાના છે. ”

“ કેમ ! કાંઈ રમાલ ટેબલ કલૌથ...”

“ ના, ના. મારી થેલીને સેજ ડીસન્ટ બનાવવી છે. મારે કપડાં લઈ જવા સારી થેલી તો જોઈએજ ને ! ” યુદ્ધક્ષમા કહેશે. આવી થેલી જ્યારે બરાબ ત્યારે માલ મજુરી મહેનતના ભોગે સવા દોઢ રૂપીઆની થશે. લગ્ન પ્રસંગે કે જાતિસંમિતનમાં તે શ્રીમતીની અંગત પરિચારિકા રૂપ બને છે.

(૫) “ પાછું આ ખાખી જીન કેમ લાગ્યા ? ”

“ કેમ તમારે સહુને થેલી જોઈએ અને હમારે પુગ્તક-શાક બાજી માટે કાંઈ ન જોઈએ ? અને આની તો એક જોડ થેલીઓ બનશે, અને તમારે રોજ ઘોઘ એક પછી એક મને બહાર જતાં આપવાની. થેલી વગરના હાથરમાલમાં કાંઈ સમાય નહિં. ખીસામાં પૈસા હોય છતાં તમારું મંગાવેલું ‘ ભૂતી...ગ...થો ! ’ કહો ન લાવવા કરતાં આની થેલી તૈયાર કરાવવી શી ખોટી ! આર્યપુત્ર આમ થેલી પુરાણ ચર્ચી થેલી વસાવશે.

(૬) થેલીના ઉપયોગ જાણીતા છે. આસન તરીકે, વાહક તરીકે, શેક કરવામાં, નાણાંનું પ્રદર્શન કરવામાં, મોઢમ ગુપ્ત દંભ દર્શાવવામાં, કાર્ય ઉત્સાહ દાખવવામાં, સંગ્રાહક બનવામાં, થેલી, બેગ, પર્સ, એનવેલપ, ખોળ છત્યાદી નામે સ્વતઃ સાર્થક છે. સાધુ પોતાની સર્વ સામગ્રી, સિપાહી પોતાનો બંધો સાજ, અને વંદેમાર્ગ્ય બંધો સામાન પોતાની બગલ થેલીમાં રાખી શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ સમયે તેનો ઓશીકા તરીકે ઉપયોગ કરે છે. વ્યાપારીઓ તો ગુણપાટ-શણની થેલીઓ સીમેન્ટ, ખાંડ, ગોળ, દાણા, ચુનો વગેરે ભરી જળ સ્થળ માર્ગે મોકલી શકે છે. કન્ટાન ની થેલી જળની ડોલની ગરજ સારી શકે છે. ખાદીની ટોપીને ઉત્તરાવી તેની થેલી બનાવીને ચવાણું કે બેર ખાનારા, રોગીને માથે બરફ મુકવામાં સમય સ્વચક બનનારા જનવામાં આવે છે. સાસરે પ્રથમવાર જનાર જમાઈરાજ કે વહુરાણી પોતાનાં સંજ્ઞાસાડીને રમાત્ર થેલીમાંજ મુકી દમકતાં ચાલે છે. ચમચી, વાટવો, ખડીઓ, અને ખોયા નામે તે પાન સોપારી, બદામ, સીકા, લોટ અને સતારનું રક્ષણ કરે છે. આમ થેલી સેવિકા છે.

(૭) પણ થેલી હસી પડે-ફસડી જન્ય ત્યારે તુટેલા ચંપલની માદક માલિકને આફતમાં મૂકે છે. કાણી થેલી એટલી શાળી હોય છે કે પોતાના છિદ્ર કરતાં મોટી વસ્તુને જળવી રાખે છે. થેલી, સ્વભાવ સાથે ખાવાય તો ઘણીને ધીરજ મુકાવે છે ! લગ્ન વખતે ‘ નાણાં થેલી ’ સાવધાન ન હોય તો વરરાજને માંડવેથી પાછા ફરવું પડે છે. અને ‘ વાંકડો ’ આપનારી કામમાં થેલી અધુરી હોય તો વહુરાણીને મહિયરનું મોહું જોવા નથી મળતું, અને સાસરે વાગ્યાણથી વિંધાઇ રાજરોગ ક્ષયને કે આપઘાતને પનારે પડી અકાળે મરણશરણ થવું પડે છે.

(૮) ગાંધીને કાગળની થેલી વગર, હોરાજીને સાબુના વેપારમાં કાપડની થેલી વગર, નાણાવટીને શણની થેલી વગર, કુંભારને રેતીના ગુણા વગર, આચાર્યને રેશમી થેલી વગર, બેખકને પુસ્તક-સામયિકવાહિકા વગર કે કેળવણીકારને ચોમાસામાં તાલપત્રી વગર મીણકાપડની થેલી વગર ચાલતું નથી.

(૯) આમ સાંપ્રત સમયનું પડછાયા સમ પ્રતિક 'થેલી' સહુની બેલી છે. સૌએ ગુંજશ મુજબ વહેલીમોડી વસાવવી પડે છે, એ મહામાયા થેલીને !

કલ્પના

કલ્પાંત સુધી સંકલ્પવિકલ્પ કરાવે તેનું નામ કલ્પના. જે કહેવા-લખવાની ફરજ પાડે, પણ તે ઉપર અંકુશ રાખે એ કલ્પના. જેના વડે સાક્ષર, શિક્ષક, કથાકાર, દેવીપુત્ર, અને નાટ્ય ખોલપટ સૂત્રધાર. વ્યવસ્થા-પ્રતિભા ને હૃદયમનભાવને રચી, પ્રગટ કરી, સંસ્કાર છાપ પાડી શકે તેજ જડીબુટ્ટીનું નામ કલ્પના.

કલ્પના માટે આખું વિશ્વ કંખે છે, કલ્પનાથી આખું જગ જીવે છે અને દુનિયાનાં દુઃખ, સુખ, આશા, મમતા અને અનેક અત્તરંગી અને અમરઅનર ભાવો કલ્પનાજન્ય જ હોય છે. કલ્પના સાધ્ય છે. તેની સાધના માટે સાધન શોધતાં આપણું શતાબ્દ આયુ એક વિપળ જેવું લાગે છે.

*કલ્પનાના કલાકારો તેમની સાથે સ્વૈરવિહાર કરનારા ભક્તોને પણ કલ્પનાજગતમાં-મનોયાનમાં બેસારી પ્રવાસ કરાવે છે. કલ્પનાના આગમન માટે જીદાં જીદાં સાધન હોય છે. કોઈને ચાંદની જોઈને, કોઈને વ્યક્તિ નીરખીને, કોઈને વાર્તાલાપ સાંભળતાં, કોઈને વાંચતાં, કોઈને ધૂત્રપાન કરતાં, અને કોઈને ચવાણું ખાતાં, અને કોઈને સુપુત્રદશામાં, એમ સ્વવ્યસનશોખે કલ્પના ફળે છે. મહારા એક સાહિત્યરસિક મિત્રથી, કેશની પાંથી પાડતાં કલ્પનાની પાંખે ચઢી જવાય છે અને તે માટે એ એમ કહે છે કે: 'કેશમાં ક=વિજય, અ=અભા અને ઇશ=શિવ એમ ત્રણે દેવનો વાસ છે !

*

*

*

એક શેઠને પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં તેજીમંદીની કલ્પના આવે છે, અને એમ મનાય છે કે એમનું હિદ્ ગળનન મહાકાયનું છે. તેના પ્રતાપે તે 'સાહસે શ્રી' પામે છે. કલ્પના માટે અનુકરણવૃત્તિ ધણે ભાગે જવાબદાર છે. મુનશી, દેશાધ, ધૂમકેતુ અને દવેનાં જાત-જાતના રસનાં પાત્રો આપણને અનુકરણ કરવા પ્રેરે છે. વળી કલાપી, ખોટાદકર, ન્હાનાલાલ, નર્મદ અને ગોવર્ધનરામનાં પાત્રો આપણા હૃદયને માર્દવથી ભરી દે છે.

કલ્પનાનો ઈર્ષ્યો કોઈ રાખી શકે તેમ નથી. પારણે સુતું કે ખોલતાં શીખતું બાળક કે શ્રમ હરવા ખીડી પીતો હરિજન, કલ્પનાના મનોરાજ્યમાં સ્વૈરવિહાર કરી શકે છે.

કવિ અને લેખક સામાન્ય કલ્પનાને અવ્યવહાર કે આપ-નારા મનાય છે. એમના નિવેદનમાં વાસ્તવિક સત્ય હોય છે જ. ઘણીવાર કલ્પના સાચા સ્વરૂપે ભિન્ન કક્ષાનું સત્ય રજુ કરે છે. કલ્પનાના માર્યા કેટલાક ભાવિ ભયે ખેંચેલા માર ખાય છે ત્યારે કેટલીક વાર કલ્પના સાચો રાહ દર્શાવનાર દેવદૂતસમ નીવડે છે.

સારા કહેવડાવવાની, શ્રીમંત થઈ રંગરાગ ખેલવાની, સત્તાથી જગતે અંગુઠા નીચે રાખવાની અને સ્વતંત્ર, સ્વછંદી બનવાની કલ્પના તો ઘણા સેવતા હોય છે જ. એ કલ્પનાનો લાભ લઈ દુર્વાર્થ સાધનાર ધૂતોની ચાત્રબાજીની કલ્પના પણ અજાણ હોય છે. કલ્પના જન્મ, જીવન અને નાશનું કારણ સહજ અને છે. મદારા એક ધૂતી બિરાદર ખજુરને વંદે કલ્પીને ખાતાં ઉલટી કરે છે! વળી એક કલ્પનાવશ વનિતાને કોઈ સારો પ્રસંગ સાંભળી માઠા બનાવતી આગાહીથી 'હીસ્ટીરીઆ' આવી ગય છે.

ભક્તિ, નિરાશા, નિંદા અને શિમતલાસ્ય એ કલ્પનાજન્ય ભાવ છે. કલ્પના સંબંધી જેટલી કલ્પના દોડાવીએ તેટલી ઓછી છે, પણ વ્યવહાર મોટેરાઓ માને છે કે કલ્પનાનું જીવન ભાગ્યેજ સાચું હોય છે, એટલે કલ્પનાભીરૂ થઈને આજે તો વિરમુંછું.

‘૨’ સ્વવાચક ‘હું’ શબ્દ માફક એ એકાક્ષરી શબ્દ આપણા જીવનમાં અનેક રૂપે ઓતપ્રોત થયેલો હોય છે જ. માણસે દરરોજ નિદ્રાના ધરનું સેવન કરતાં પહેલાં સ્વકૃત્યનું વિહંગાવલોકન કરવું ધટેછે, અને એમાં એને ‘૨’ થઈ જવાના, થાકી લેથપોથ થવાના દિનરેનમાં અનેક ઘણા દાખલા મળવાના જ. મોટે મળરકે જંગીને દૂધવાળા કે રોમશત્રુ-આર્મર શંકરની રાહ જોતા આપણે ‘૨’ ઘણી વાર નથી થતા ? દર રવિવાર—રજવારે છાપું વાંચી દેશની સપ્તાહની પ્રવૃત્તિના જાણકાર થવાની ઇચ્છા હોય, તે વખતે છાપાવાળો કે ને બદલે ૯ વાગે આવે અને એ વખતે પણ પ્રસિદ્ધિ પાડેલી આપણી પાસેથી પહેલા કે છટ્ટા પાનાનો ભાગ પડાવે, ત્યારે આપણે મનમાં “આ...જોને” વિચારતાં “૨” થઈ જઈએ છીએ.

આપણા ધંધાના ક્ષેત્રે પહોંચવા નક્કી કરેલા સમયે નીકળીએ તે વખતે કોઈ સંપેતરાનો પત્ર ટપાલી આપી જાય, તેનો ભાર મગજ ઉપરથી કાઢવા વિચારતા જતા હોઈએ, ત્યારે આપણાથી વધારે ઉતાવળ હોય એમ ‘ભોં...ભોં’ કરતી મોતગાડી આપણો માર્ગ રૂંધી આપણને વિલંબ કરાવે ત્યારે, દશાના રંગના વિચાર ચક્રમણે ‘૨’ બની જવાય છે. ગમે એટલું બુદ્ધિભર્યું આપણું કામ ફક્ત પૈસાના ગુમાનવાળા આપણા પગાર આપનાર ધનકુબેર અગ્ર્યવહાર મનાવવાની જીદ પકડે, ત્યારે ‘શ્રી અને ધિ’ વચ્ચેનો એ ગજગ્રાહ આપણા સ્નાયુઓને ‘૨’ કરી નાંખે જ !

કસર કરી આપણે અંદાજ પ્રમાણે મહિનાના છેલ્લા દિવસો પસાર કરતા હોઈએ ત્યાં તે સમયે ‘શ્વજન’ સમ લાગે એવા

‘સ્વજન’ શોખ માટે ઉધાર રકમ લેવા આવે, અથવા વૈદ્ય કે ડોક્ટરને ‘શકલ’ કમાણીમાંથી ‘સકલ’ અર્ધ આપવાનું બની જાય, ત્યારે એ બે અનિવાર્ય સંજોગો આપણી ધીરજને ‘ટે’ કરી નાંખે છે. કોઈનું ખુરં ન કરવાની અહિંસાવૃત્તિ રાખવા છતાં આપણા માર્ગમાં ‘મોંમાં આંગળી ધાડી’ ખોલાવનાર કોઈ ટીકાખોર પત્થરો મૂકે ત્યારે મૌન સેવી કાર્ય સાધવામાં, દેહનો નિયોડ કરવામાં ખરેખર ‘ટે’ બની જવાય છે.

કોઈ પણ પ્રકારે વૃદ્ધ વ્યક્તિની આમન્યા જળવવા માટે આપણા મંતવ્યને દાખી રાખવામાં લાગણીસ્થાન હૃદય ‘ટે’ થઈ જાય છે.

કલ્પનાવાશ્રયે જોડાયલા મનોયાનમાં વિહરતાં, યુવાની પસાર કરતાં, વ્યાહવારિક કટુ સત્યો પ્રત્યક્ષ પદ્ધતાં, વિચારસ્થાન મન પણ ‘ટે’ થઈ જઈ શક્યરૂપ થાય છે.

હું, તું અને તેની ગણતરીમાં ન્યારે ‘હું’ ને છેલ્લા પદે મુકવાની વાત થાય, અને એમાં પણ સ્વાર્થ ગણાય, ત્યારે જગન્યાય નીરખતાં ‘ટે’ બની જવાય છે.

આવકનાં દ્વાર અર્ધખુલ્લાં હોય અને જવકનો દરવાજો એકદમ ઉઘાડો હોય, ત્યારે જમે ઉધારના આંકડા મેળવતાં ‘માં દેહિ’ની ભિક્ષાવૃત્તિમાં નકાર અનુભવાવતી યાયકદશા આપણને ‘ટે’ કરવામાં ફૂર આનંદ માણે છે. સાઠમે વર્ષે પણ આઠ કલાક તનમનથી ધન કમાવાની જરૂર રહે છે, ત્યારે જીવનનો થાક એ ખિચારા ભોગને ‘ટે’ બનાવી દે છે. ડિમ્ ડિમ્ દ્વારા થતી અપાત્રે પૂજા, મૌન રાખનાર લાયકને અપમાન થાય ત્યારે જગતનો અવ-જાચંડો ન્યાય સુજાને ‘ટે’ કરવામાં સફળ થાય છે. ‘કસાઈને ઘેર કુશળ અને ધર્મીને ઘેર ધાડ,’ એ દુન્યવી કે દૈવી દષ્ટાંત ધાર્મિક ધૈર્યશીલને પણ ‘ટે’ બનાવે છે.

રોગ વખતે વ્યાધિ, ભોગને અંતે ઉપાધિ અને ઋણને લીધે આધિ ભલભલા સંગદિલને પણ ‘ટ’ કરી નાંખે છે.

વ્યવહારમાં વટ રાખવા જતાં પોતાનાંજ મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે ત્યારે તેના કોયડાની આંટીઘૂંટી ઉકેલતાં ભલભલા મુત્સદ્દી પણ ‘ટ’ થાય છે.

વ્યસન, ધન અને સત્તાના મદનો અતિરેક પણ તેના પંખમાં આવેલી વ્યક્તિને સ્વમાત્રાથી ‘ટ’ રાખે છે.

ન્યારે આપણે સરળ રહી સીધે માર્ગે જીવનવન કાપતા હોઈએ ત્યારે ‘ખેબી કે બાબો’ ‘ટ’—એ—એ’કારથી આપણા કાન ના પડદા ધમધમાવે ત્યારે ‘બબો આ સંસાર’ બગડતા આપણે ‘ટ’ થઈ જઈએ છીએ..

નાટકનો નટરાજ સ્વપાત્રના ધિક્કારે ‘ટ’ હોય છે. શિક્ષક અને શિષ્ય સ્વજ્ઞાને ‘ટ’ અને છે. દરજ બગવતો અમલદાર સ્વ સત્તાથી ‘ટ’ અને છે. મુઝા સ્વસૌંદર્યે અને યુવક સ્વપૌરુષે ‘ટ’ થવાના કોડ સેવે છે. કથાકાર, પૂજારી, વેપારી, વેદ, વકીલ, મુત્સદ્દી વાહન હાંકનાર, ખેલાડી, પત્રકાર, આશ્રયદાતા અને ઈતર જનો સ્વરાગે ‘ટ’ રહેવામાંજ ધન્ય જીવન સમજે છે.

‘ટ’ થવા કરતાં પરતે—અન્યને ‘ટ’ કરવાની કલા સર્વસાધ્ય આપકળા છે. કથન કે વર્તનથી ઉડ્ટો ક્રમ યોજે, એટલે ભલભલા માનવી ‘ટ’ થઈ જાયજ. ‘ટ’ થતાં પહેલાં અને થયા પછી ઝાઝા એ માત્રા રૂપ મનાય છે. વખાણથી અનેક ‘ટ’ થવામાં કૃત કૃતમાન છે અને બદલાની—ફકત ઉપકાર શબ્દની આશા સિવાય ‘ટ’ થઈ જાય છે જ ! ‘ટ’ટા કદાપિ ‘ટ’ થતા નથી, રાંટામાં ‘ટ’ થવાની કુનેહ નથી; ફકત ‘હરિનો મારગ છે ચરનો સમજનાર સાહમૂર્તિજ ‘ટ’ થાય એવા તરવરિયા હોય છે.

‘ટે’ થવું એમાં પાપ નથી. ફક્ત પરના ભલા માટે, રાષ્ટ્રની સેવા માટે અથવા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે, વ્યસને નહિ. પણ કાર્યે ‘ટે’ થવું એ સાચા ‘સમરાંગણના ચંદન’ યોગવા બરાબર છે. અકકલે ‘ટીંગું’ કે વાને ‘બેંતિયા’ કદાપિ ‘ટે’ થવાની યોગ્યતા રાખતા નથી. તનમને વિરાટ સ્વરૂપ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિજ ‘ટે’ થવામાં અનામિકાએ સ્થાન યોગ્ય હોય છે.

‘ટે’ થવામાં ફાયદો એ છે કે ધ્યેય સધાય, નવરા બેઠા વરતી ન વધારાય કે નખોદ ન કઢાય, પ્રમાદ ન રહે, સર્વને સેવા અર્પાય અને કાળક્ષેપ ન કરાય. અનર્થ એ મનાય છે કે શારીરિક ક્ષય કે બુદ્ધિનું અજીર્ણ થાય, વેવલાં વીણવાની ટેવ પડે, ટીકાખોર બનાય, ચીઢીઆને કળ્યાપ્રિય નીવડાય અને સર્વ પ્રકારે નુકશાન યોગ થાય ! આ એકાક્ષરી પદ માટે શ્રોતું લખ્યે વધુ વાંચવામાં સાડું છે કેમકે એ વાંચતા કોઈ ‘ટે’ થઈ જઈ, લખનાર માટે મત દર્શાવે કે લેખકે આ લેખ લખવામાં સર્વ રીતે ‘ટે’ થઈ જવામાં ટકર ઝીલી લાગે છે.

લેખક એવી ટીકાથી ‘ટે’ બને તેમ નથી કેમકે એ તો સૂર્ય જેમ અસ્તોદયથી ‘ટે’ થયા વગર ભર્ગ આપે જાય છે તેમ મહાજન રૂપ ધરી માને છે કે :—

“ ઉગે છે સવિતા તામ્ર, તામ્ર રૂપ જ આથમે;
‘સંપદમાં ને વિપદમાં એ, મહાન્તો એક રૂપ છે.’”

અસ્તુ

તેજેવટ

કો' અથોગ્ય વ્યક્તિ પોતાના કરતાં વિશિષ્ટ સન્નજન પાસે ફક્ત બાહ્ય અર્થથી, પોતાના ધારેલા એકડા ઉપર મીંડાં ચઢાવી જાય છે ત્યારે એ ક્રિયાને તેજેવટ નામે ઓળખી શકાય છે.

તેજેવટથી ત્રિભુવનમાં તંત્ર ચલાવી શકે—સ્વ અર્થ સાધી શકે એવા ગમવાળાં સાહસિકોનો આ અવનીમાં અભાવ નથી.

શેરબજારની તેજમંદીમાં રમતો ખેલાડી, મકાનો પર બે ત્રણ વાર નાણાં ઉધરાવતો સટોડીઓ, ફેંકાલોજીથી ફેશનેબલ ગણાતો બડો પંતુજી, શબ્દની સાકર પીરસણથી રાજપ્રજાને પ્રિય રહી સ્વ મિલકત વધારતો મુત્સદ્દી અને મોરીપીંછની સમશેરને તીખા લોહની અસિ કલ્પાવતો વીર ફક્ત એક જ અમોઘાસ્ત્રથી જીત મેળવે છે ! તે...જે...વ...ટ !

તેજેવટ ? તું આલમમાં અણુછતો રહી, અખયખી, પોકરાવે છે. માસિક દસના દરમાયાનો સિપાઈ વાર્ષિક દસહજાર લાખની આવકવાળા નાણાવટીને તેજેવટને લીધે જ પાંચડી ઉતરાવી શકે શકે છે !

છ શીટ દસ ઇંચ ઉંચા સુખેદાર કાદમ, ઘરડી ખીખી મરીયમ—જે ફક્ત સાડા ત્રણ 'શીટ' ઉંચી હોય છે, તેના આગળ નમી, 'મૈં તેરી ગૌંઆં' યની જાય છે. ઓરત જાતનો એ તેજેવટ !

‘ એક કતલ અને એક ખૂન ’ કરનાર કીરપાણુ અને તમંચા ધારી શીખ, વામનસ્વરૂપ મદ્રાસી ન્યાયધીશ આગળ નીચે મુખે ઉભો છે, એ પણ સત્તાનો તેજેવટ ! જાગીરના માલિક દેશી રાજવી, પોતે પાંચ પાંચ રાખી શકે એવા, એક ગોરા અફસર આગળ— ‘ સલામાલેકુમ ’ બની જાય છે. ઇ—આપૂ—તેજેવટ !

વાળમાં લીખ હોય, દાઢીમાં જુ હોય, મોંમાં અત્રિસીનો અભાવ હોય અને વ્યસનથી જ રક્ત રહેતાં નેત્રવાળા એદી સાધુને—મદનમૂર્તિ કલ્પી—સ્વ જ્ઞેયન અને મિલકત સોંપનાર—સ્વૈરવિહારી વિધવા, એ સાધુરામના તેજેવટને વશ થાય છે. સાત સાત પેઢી નોકર રાખનાર. ‘ સમાફેરાના પલ્ટાને અધીન બની ’ પોતાના ઠાકર આગળ ચાકર સ્વરૂપ બને છે, એ નૂતન શેઠનો તેજેવટ જ !

સ્વકોમના લગ્નરનેહ લાયક વર ઉમેદવારોને અવગણી, ફક્ત રનેહલગ્નની સોનેરી જાળમાં ફસાઇ, ‘ લગ્ને લગ્ને કુંવારા ’ સ્વરૂપ ધરવા જનાર સુધારાકાંક્ષિણીઓ તેજેવટની જ દાસી બને છે.

તેજેવટના કાયદા અને નુકસાન ઘણાં છે. મિતાક્ષરીમાં તે ગણાવીયે તો :—

લાભ:—(૧) કાર્યસાધના (૨) અંકુશ (૩) પ્રતિષ્ઠા જાળવવી (૪) અને અર્થલાભ.

અલાભ:—(અ) અયોગ્યને અદકું માન (બ) દંભ (ક) મિથ્યા ગૌરવ (ડ) અનાચાર (ધ) નુકશાન (ફ) અત્યાચારી સંઘમળ (ગ) કૃતમ્નતા (હ) અને વિવેકબ્રષ્ટપણું.

તો પણ તેજેવટ સર્વ સ્થાને સાર્વાભીમ સત્તા ભોગવે છે.

તેજેદ્રેષ તેજેવટનો વધ કરવા તત્પર બને છે—અલકે સફળ પણ થાય છે, પણ એ ઉપાસક વ્યક્તિ પુનઃ તેજેવટ ધારણ કરતાં નવે જન્મે પણ ચિરંજીવી રહે છે.

સંજ્ઞા

નામકરણ અને તખલ્લુસ માફક સંજ્ઞા એ માનવજીવનનું પરોક્ષ અંગ બની રહે છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ પહેલાં તેનું મૂક સ્વરૂપ હતું, હવે તે વાચક-દર્શનિક દશાએ જીવીને ઘણા ભાવ સમજાવી શકે છે.

સંજ્ઞા-એ વ્યક્તિનું પ્રજાપ્રિયપણું કે લોકરોષનું માપ દર્શાવતું પારાચંત્ર-પારાક્ષી જીવું-સાધન છે. મામલતદારના પટાવાળાને ‘મામલતદાર સા’બ’ કહે એ સંબોધન કરતાં એમ બોલનારના સંજ્ઞેગ ઉપર આધાર રાખે છે. પાણી પાનાર મહારાજને ‘પાણીઆરાના મુન્શી’ કહે એમાં પણ પ્રશર્યોક્તિ કે વિક્ષોભિતનો ભાવ છે. નાટકનો નટ, બજારનો વેપારી, શેરીનાં આકર્ષણ રૂપ કિશોર અને આધુનિક શિક્ષક, આવા સંજ્ઞાશાસ્ત્રનો ભોગ બની જાય છે. જયશંકર ‘સુંદરી’ રંગીલદાસ ‘ખેલાડી’ ઝવેર ‘ઝઘડાખોર’ અને પ્રાણુલાલ ‘પંતુજ’ એ આવાજ અર્થના સૂચક છે. વધારે વપરાતા ધસાયલા સીક્કા માફક આખરે નામ નીકળી જાય છે, અને સંજ્ઞા-છાપ-‘ઢાલખુટ,’ ‘કર્કશા,’ ‘ચાંપલો,’ ‘ખટપટી,’ ‘વાયડો,’ અને ‘વેદીઓ’ રહી જઈ લીસોટા હોવા છતાં મૂળની ઓળખાણ-રનેહભાવે કે વૈરભાવે-આપે છે !

સંજ્ઞાથી તેના ભોગ થઈ પડેલી વ્યક્તિની આખરૂં વધારવાનો કે ઘટાડવાનો, તે અર્પણ કરનાર ‘ગામદોષ’ ઓનો હેતુ હોય છે. ઘણીવાર આ હેતુ અફળ જાય છે, કેમકે ઘણા તેવી સંજ્ઞાને ‘રાસભ રાગ’ કે ‘શ્વાનસંગીત’ ગણી તેના તરફ મૂકભાવે બેદરકારી

ખતાવે છે, અને કેટલીક વખત તે ચીઢનું કે પ્રશંસાનું રૂપ સ્વીકારાય છે પણ ખરું.

ઘણીવાર ઉપનામજ 'સંજ્ઞા' રૂપે રહી જાય છે, અને જ્યારે મળતાં નામની મુશીબત હોય છે, ત્યારે આ સંજ્ઞા ઘણી જ માર્ગદર્શક બને છે. એકજ સંસ્થા કે શરીરમાં એકજ નામની બે ત્રણ વ્યક્તિઓ હોય તો સંજ્ઞાથીજ તેમને ઓળખી શકાય છે. જેમકે મણિલાલ 'રાજ' મણિલાલ 'તોતડા' મણિલાલ 'માથાફરેલ' વગેરે.

ઘણીવાર સંજ્ઞા મા કે આપના નામ જોડે જોડાય છે. અને તેવે સમયે તેજ નામ તે વ્યક્તિનો પરિચય કરાવી શકે છે. 'નાનાભાઈ' ની કમલા, 'શશી' ની કમલા, 'રામુભાઈ' ની કમલા, ઇત્યાદિ. કેટલીક વાર આમાં પતિનાં નામ કે પુત્રનાં નામ પણ ઓળખાવવાનો ભાગ બજવે છે. 'મથુરાદાસ' ની નવી, 'મધુની બા' 'મણીયાની મા' વગેરે. સ્થાન પણ સંજ્ઞાનું વિશેષણ બની જાય છે, કેમકે વ્યક્તિ દેહ કરતાં જગ્યાથીજ વધારે ઓળખાય. 'સુરતીલાલા' 'અંબદાવાદી હોલ બુટ-ઉઘાડ પગો' 'ડાકોરનો ગોર' 'ચરોતરીઓ અમીન' અને 'મુંબઈના મહેમાન' એ આ વર્ગમાં આવી જાય છે. કેટલીક વાર સંજ્ઞા, માન પ્રેમ અર્પે છે. જેમકે 'કાકા કાલ્દેસકર' 'મામા વરેરકર' 'બાપુજી'. સંપ્રદાય પણ સંજ્ઞા વાચક બને છે, અને તેમાં પ્રશંસા કરતાં ઘણીવાર ઘૃણાની અસર વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. 'લાલા ભગત' મહમદ મુલ્કાં 'અરદેશર અગીયારીવાલો' 'સકરચંદ પાંજરાપોળવાળો' 'સુધારામ કબીરપંથી' અને 'ત્રંબક ટીલીઓ' એ એવાં સંજ્ઞાસૂચક છે.

સંજ્ઞામોહ ઘણીવાર યોગ્ય કે અયોગ્ય ઉપાધિએ યાચકને રીઝવે છે. 'ઉસ્તાદ' 'પહેલવાન' 'તાનસેન' 'ચોખલીયા' 'કાકા' 'માસીયા' 'દાદા' 'પંડિતજી' 'તંત્રીરાજ' 'નામદાર' 'હજુર' 'પ્રાણ' અને 'સાહેબ' શબ્દ જ્યારે સ્થાને કે અસ્થાને વપરાય છે,

ત્યારે હૃદયના મૂલાયમ ભાગને ગદ્યબદ્ધિયાંથી ગદ્યગલિયાં આણે છે. કેટલીકવાર ‘દેવનાંત્રિય,’ ‘રાસબ ધર્મપત્ની,’ ‘શ્યાલક’ ‘મોટા ભાઈ,’ ‘ચક્રમ,’ ‘મૂર્ખ,’ ‘શીરોમણી,’ ‘ચીનો’ ‘કાલસાની ગુણ’ એ સાંભળનારને સંમોહ પમાડે છે. આવી વખતે સંજ્ઞા માહાત્મ્યને બદલે દૌરાત્મ્ય અર્પે છે.

‘નામે નાયક ન થવાય’ અને ‘નામ તેનો નાશ છે,’ એ સૂત્રો સંજ્ઞાને લાગુ પાડીએ તો કવિ દલપતરામની પંક્તિને અનુકાવ્યમાં મૂકી કહી શકીએ કે:—

શું જોવી સંજ્ઞા ખરે, એ ન હોય નવાઈ,
નામ ખરે સાર્થક કરે, એજ ખરી મરદાઈ!

વાર્તા-વા

તનને જેમ રતવા, સંધીવા કે હડકવા હોરાન કરે છે, મનને જેમ ભ્રમણા ભડકેલું રાખે છે, યુવાન નર-ભાદાને પરણવા કોડ કરે છે, તેમ જનમંડળને લાગુ પડેલો સાંપ્રત રાજરોગ વાર્તા-વા છે !

ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ માં આ વાર્તા-વા ઇરાન, મેક્સીકો, જર્મની અને ઇજિપ્તમાં વસતા આર્ય ટોળીના બડદાદા-આગેવાનોને લાગુ પડ્યો હતો, અને તે માટે પોતાના અધિકારી તંત્રમાં વાતીનવેશ ભાટ (Bard) ને ફક્ત જીભડી ફલાવી, અભિનય સાથે વાર્તા કહેવા ખાસ રાખતા. એ કોડો શાંતિ સમયે કે રણસંગ્રામે પોતાની કંઠસ્થ ખરી ખોટી વાર્તાથી આશ્રયદાતા અને અનુયાયીઓને વાર્તા-વા ના જખમ ઉપર રસિક વર્ણન રૂપી માત્રાએ બહેલેલા દિલવાળા રાખતા ! સહરાના રણના સીમૂમ-ઝેરીવા-માફક-વાર્તા-વા દેશ પરથી દરેક ખંડમાં-એશીઆ, યુરોપ, આફ્રિકામાં ફેલાઈ ગયો. ત્યાંથી સરતો સરતો એ વાર્તા-વા આપણા આર્યોવર્તમાં આવ્યો. અને પંજાબમાં વસનાર આર્ય ટોળીઓએ વેદ, પુરાણ અને એવા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં વાર્તા-વા ને વાવા દીધો. એ વાઈ, વહી અને વવાઈ ગયેલો વાર્તા-વા હિંદુ સમય, મોગલ સમય, મરાઠા કાલ, અને આંગ્રજ વખતમાં પુસ્તક, પત્રિકા કે સામયિક સ્વરૂપે જનગણમાં પ્રચાર પામતો ગયો.

વાર્તા-વા કેટલીક વાર મનને એટલો રોચક બની જાય છે કે જીવન સંસ્કાર છાપે છે, અને રોચક બની જાય છે તો કાતર-

કાયર સ્વભાવ બનાવી દે છે. શિવાજી, ગુરૂગોવિંદ, સિદ્ધરાજ વિગેરે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ વાર્તા-વાનાં સફળ નવલંત પાત્રો છે.

સાંપ્રત સમયમાં તો છાપાં, ચોમાસાનાં અળસિયાં કે ઉનાળાની ઉધાર્ધ માફક-ઉભરાય છે, તેમ આ વાર્તા-વાના પ્રચારક લેખક-લહીઆ પણ વધી પડ્યા છે. એવા શોખવાળા અવ્યવહાર વાર્તા-વાનાં વણુઝાર વાહકો પ્રેમને નામે વિકાર, વિલાસ કે વપુવિનાશની, મૂંડીમંડિતોની ગમે તે પ્રકારે ખોદણી કરી, શ્રમજીવી વર્ગના વ્યસનનો ઢાંકપીછોડો કરનારી, ચોરી-ખૂન-આપઘાત-હુલના હુલ નીચે ગુન્હા પ્રવર્તાવનારી, કે શૂંગારને નામે ખીભત્સ, વીરરસને નામે અંધ સાહસ ક્રિયાની વા કંચુ રસને બદલે હાસ્યાસ્પદ વાર્તા-નવલિકા-કથની-આખ્યાયિકા-કથા-આત્મકથા-કે ગાથા નામે અણુધડ વાચકવૃંદ સમક્ષ ઈંદ્રવણીના કટુસ્વાદના પણ આકર્ષક વર્ણના-શૂળ માફક ગળડાવે છે !

આવી વાર્તા લખનાર કરતાં વાર્તા વાંચનાર ગ્રાહ્ય વસ્તુના શૂન્યાકારે ધણું ગુમાવે છે. લખનાર તો ફક્ત મૂર્ખ, તરંગી કે વ્યોમવિહારી મનાય છે !

“ તે કિશોર અને તે કન્યા અમુક સમયે અમુક સ્થળે પ્રેમમાં પડ્યાં. તે કમાતો નહોતો એટલે તેના જનકજનનીએ લગ્ન માટે ના કહી. તે ઘર છોડી ભાગી જઈ આવો બન્યો, અને તે ખીજનો હાથ ઝાલતાં પહેલાં ગામના જળાશયમાં પડી સતી થઈ ! ” અથવા “ મીલ માલિક કારીગરને બહુજ ઓછા પૈસા આપતો હતો. કારીગર દેવાદાર અને વ્યસની હોવાથી કંઈ બચાવી શક્યો નહોતો. તેનું બાળક અબણુ ઐરીની અફળ માવજતે માંદું હોવાથી મરણ પામ્યું, અને ઐરી ધણીના ત્રાસે આપઘાત કરી મરી ગઈ. અને આ સર્વનો બદલો લેવા પેલા કારીગરે શેઠને છાનોમાનો ફટકો મારી ખૂન કર્યું. અને જીંદગીના બાકીના દીવસો પુરા કરવા સરકારે એને કાળાપાણી મોકલ્યો. ખ-લા-સ. ” આવી વાર્તા ફેલાવતો વાર્તા-વા જીવનમાં

આશા, પ્રેરણા, તર્ક કે ઉદ્ધાસ ક્યાંથી આણી શકે ? એ તો એમ જ સમજાવે કે “ પરદેશી સજ્જન ! હિંદુઓ ગાળે છે જીવન કથેશમાં. ”

નાટક સીનેમા કે દેશભક્તિમાં બેહદ રાચનાર માફક આ બેહુદા વાર્તા-વાના ભોગ બનનાર પોતાના આદર્શ પાત્રો જીવનમાં શોધે છે, પણ અડધી કે આખી જીંદગી વેડફાઈ જવા છતાં તેમને નથી મળતાં કાંક, મુંઝલ, મંજરી, કુમુદ, સરસ્વતીચંદ્ર, અહુણુ, ગ્રામ-લક્ષ્મી-કુસુમ કે બંડકાર કુસુમ. તેમને મળેલાં જીવનસાથીને કેળવી લેવાને બદલે એ મૃગજળ-વાંચ્છુઓ જીવનનો કચવાટે અને અસંતોષે ધસરડો કર્યે જાય છે. અત્યારે તો છાપામાં ટુંકી ટચ કે લાંબી લચાક કે બન્ને જાતની વાર્તાઓ છપાયે જાય છે. તે વાંચવાની આ જીવનવિગ્રહના સમયમાં ભાગ્યે જ પુરસદ હોય છે, તો તે સમજી જીવનમાં પચાવી અપનાવી લેવાની તો વાત જ શી ? ક્ષણભર એ વાર્તા તેમના મન હૃદયને હચમચાવતી વાર્તા-વાનો ઉ-માદ ઉદ્ભવે છે. સેંકડે નવ્વાણું વાર્તા તો કિશોર કિશોરી માટે પણ અપરિપક્વ હોય છે, અને એક ટકો ઉપદેશાત્મક હોય તો રસહીન બની ગઈ હોય છે. આપણા સાહિત્યમાં ક્યાં છે જીવનની લીલી બાળુ દર્શાવતી, પરિણીત જીવન પછીની વ્યાવહારિક દિશા સૂચવતી, જીવનના ચણતર માટે પ્રેરણાના પિચ્છ પાનારી, કે આત્મા ઓળખાવી ‘ દિલભર દિલ ’ દર્શાવનારી, સાદી સરળ ભાષામાં લખાયેલી નવલ-વાર્તાઓ ? અત્યારે તો વાર્તા-વાના વૈદ્યો મેશ્રીગમ્પરી કે ફડકેગમ્પરી કરી પરદેશી સાહિત્યમાંથી તફડંચી કરી પોતાની ભાષાનો ઓપ આપી મૌલિક છાપ લગાવી વાર્તા વ્યાપાર કરે છે !

વળા જીવનવાણીના થર નીચે દબાયલા “ કાળા હીરા ” જેવા તંત્રીરાજો પોતાના ‘ હું, બાવા, ને મંગળદાસ ’ નાં વ્યક્તિપૂજને સારા-દિશાફેર કરી-વાર્તા લખનારને કાચા, દમવગરના ગણી ઉત્તેજન ક્યાં આપે છે ?

ગૂજરાતી જનતા ‘ દ્વિરેક ’ ‘ ધૂમકેતુ, ’ ‘ નારદ ’ મુન્શી-
દંપતી, રમણલાલ દેસાઈ, યજ્ઞેશ શુક્લ, મેઘાણી, અખંડાનંદ,
‘ સ્નેહરશ્મિ ’ કે સોપાન જેવા સિદ્ધહસ્ત વાર્તા લેખકોને પણ
જીવનમાં નિવૃત્ત થાય એટલા પુરસ્કારનું ઉત્તેજન ક્યાં આપે છે ?
આપણા વાંચકો તો મક્ત-ફેગટ વાર્તા-વા સેવે છે ! તો પછી
ઉપરોક્ત અન્યાય પામેલા લેખક વૃંદમાં વધારો કરવા કે અગડ
અગડ માળખું તૈયાર કરી વાર્તા-વાનું શરણુ લઈ હું તો એ લેખન
અત્રેથી જ મૂકી દઉં છું. પૂ...ર્ણ...વિ...રા...મ.

મૌનનું મૂલ અમૂલ

પ્રકૃતિ તરફ પુરૂષ નજર કરશે, તેનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરશે, તેનું અનુકરણ કરશે, તો તેને એક ગુરૂમંત્ર આપોઆપ મળશે જ કે “મૌનનું મૂલ અમૂલ.”

પ્રકાશ આપનારા મિત્ર અને મૃગલાંછન-સૂર્ય શશી-નેત્ર ની સેવા કરતાં, કલરવ નાદે કર્ણપ્રિય સંગીત રજુ કરતો જળ-ધોધ, મિષ્ટ સ્વાદે રસનાને તૃપ્ત કરનાર રસાળ નારિકેલ વિગેરે ફળો, સ્પર્શથી મલમલિયાં કરાવનાર મૂઝાયમ સિકતા, અને સર્વ ઈન્દ્રિયના સંચાલક મનને તાઝગી આપનાર કુદરતી લીલો રંગ, પોતાની ફરજ વગર બોલ્યે નિયમીત બળવી શીખવે છે કે, “મૌનનું મૂલ અમૂલ.”

આપણે-મનુજ-થોડું કરી ઘણું બોલવાની ટેવવાળા હોઈએ છીએ. હીનોકિત કરતાં અતિશયોકિત આપણા જીવનમાં, આપણા સમાજમાં-આપણા હૈયે, હોડે અને હાથે-પનોતી માફક ઓતપ્રોત થયેલી હોય છે. સજ્જન બોલતા નથી, પણ “મૌન સેવી કામ પૂર્ણ કરી બતાવે છે. આ સર્વ આપણને એજ બોધ આપે છે કે મૌનનું મૂલ અમૂલ !”

સાંપ્રત સમય જાહેરાતનો, જુઠ્ઠાણાંનો, પતરાજનો કે બોલાસનો ગણાતો હોય, પણ એ તેવાના આશરે પેટની પીડ પોષનાર પેટુડો-મીઠડા માટે છે. જેને ‘દષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ’ હોય તેને માટે

તો ફરજ બળવી ફળ ઈશ્વરાધિન રાખીને મુદ્રાલેખ રાખવો ઘટે કે “મૌનનું મૂલ અમૂલ.”

મતભેદ-જીવજાતોડી-સમજફર વૈષ્ણવી વાણી અને હાથચાલાકીનું મૂળ શોધીશું તો, ઓછું આદરી અદકું તોળાવવાની ગણાવવાની માનવીની મિથ્યાભિમાની રસમ જ છે, એમ હૃદયરૂપી અરીસો પ્રતિબિંબિત કર્યા વગર નહિ જ રહે. ફરકતમાં અરકત માની આખા વિશ્વના ભક્તો માટે કામ કરી ગયેલા મહાજનોએ પોતાના માહાત્મ્યવાળા કામનાં ડિમ્ડિમ્નો નિનાદ કર્યો નથી. નદી વહે છે, પવન વાય છે, ઝાડ છાયા આપે છે, અને ચંદન ધસાઈને દંડક આપે છે તે કદાપિ સ્વકૃતિનાં મૂલ્યાંકન કરવા કોઈને પણ કહે છે ? તો પછી માનવ એ પ્રકૃતિનું આજ હોવાથી ન સમજે કે “મૌનનું મૂલ અમૂલ ?”

જીવનવિગ્રહમાં શાંતિની સુલેહ કોને ન ગમે ? શાંત વાતાવરણમાં જર બાજરીનો રોટલો અને તાંદળજની ભાજી શ્રમજીવીને મીઠાં લાગે છે, ન્યારે ઉપગ્રહમાં મિષ્ટાન્ન ફરસાણુ ને ઉકાળા કે ચાહ ઉપર ધંધાનો શ્રમ ભૂલવા હાથ ચલાવતા ગ્રાહકોના મુખની રેખાઓ જોઈ છે ? ચાલુ ધાંધલે તેમની લાગણી ધુકી બનાવી છે. શાંતિની શોધમાં નીકળેલા એ આરામપ્રિય આદમીઓને ગડઅડાતભરી ધાંધલ કંટાળેલા બનાવે છે. પહેલા દાખલામાં ખાધું પચી લોહી થાય છે, બીજામાં અજીર્ણ-આદીથી લોહીનો ઉકાળો-રક્તનાં પાણી થાય છે. એવો ગ્રામીણ સદાસંતોષી હોવાથી તગડા જેવો રહી શાંતિથી જીવનનો સૈકો પસાર કરી શકે છે, ન્યારે પેલા નાગરિકો ધુલ્લિમાં સવાયા હોવા છતાં વિતંડાવાદે જીભ લંબાવી આયુષ્ય ટૂંકવી નાખે છે. તેમના હૃદય કે મનમાં પેલું સુવર્ણ વાક્ય સ્થાન પામી શકતું નથી કે “મૌનનું મૂલ અમૂલ”

આવા મૌનનું સેવન કરનારા દરેક સંપ્રદાયમાં અને દરેક પ્રજામાં થઈ ગયા છે. તેમની મૂળી સેવાનાં ફળ જનસમાજને

ભોગવ્યાં છે. તેઓએ થોડું-કે બીલકુલ બોધ્યા વિના ઘણું કાર્ય કરી બતાવ્યું છે. તેમની એવા મૌનભાવે લીધેલી વાણીની અસર ટકટક કરતી ધડિયાળ કે વ્યકિતથી વિરૂદ્ધ ચિરંજીવી રહી છે. બોલકણા ધણીવાર કરેલા કૃત્ય પર પાણી ફેરવી નાખે છે. જેને ધર્મ અર્થ, કામ અને મોક્ષની ભૂમિકાથી આત્મા, દેહ અને સ્વતંત્ર દશાનું ધ્યેય સાધવું હોય તેણે સમજીને જીવનમાં અપનાવવું જોઈએ કે “ મૌનનું મૂલ અમૂલ ”

મૌન શબ્દ છે દ્વિઅક્ષરી, પણ તેની મહત્તા છે ત્રિલોકથી પર. મૌન ખોટી રીતે વપરાય તો ધૂર્ત-છતરવાની-કલારૂપ અને, અને સારી રીતે ઉપયોગ કરાય તો “ અહ ”નો અભાવ દર્શાવી, ઇશ્વર પરાયણ કાર્ય પ્રણાલિકાનો ઉપયોગ કરાવી, “ પ્રભુથી સૌ કંઈ થાય છે ” એવો પ્રભુવાદ સાર્થ કરાવી, રિદ્ધિ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવી સર્વને સમજાવે છે કે “ મૌનનું મૂલ અમૂલ. ”

અંતમાં, મૂગાને જ વાણી-વાણી ને ભવિષ્યવેત્તાની હોય છે, તે-સહજ લાધે છે. મૂકને દ્રષ્ટિ-ને દિવ્ય અને ત્રિલોકદર્શી છે તે-કુદરતી રીતે મળે છે. મૂક-અજ્ઞાન અને ધાકના નલિ-પણ શક્તિશાલી મૂક સમાજ સેવક સ્વ સાથે સમાજનું શ્રેયપ્રેય સાધી શકે છે, અને સુર્વાણમુત્ર રૂપે કહીએ તો :

મૌનનું મૂલ અમૂલ.

વિજયા

રજના દિવસોમાં રાહત સાથે આનંદ ભોગવવા આવેલ અમારા સ્વજન પ્રસાદભાઈ હિંચકે ખૂણતા હતા. અમારી મોટી પુત્રી નન્દાને તેની મા સુવિદ્યા ન્હાવા માટે કહેતી હતી. નન્દા ન્હાવા બેઠી તે વખતે મહેમાને તેના તરફ જોતાં તેના ઉદર ઉપરનું કાળું લાંછન-ચકામુ જોતાં કહ્યું: “નૂતનભાઈ, આ ચેલકીને આ લાખું હોય એમ લાગે છે. દિકરી નશીબદાર લાગે છે, હો !”

સુવિદ્યાએ મારા તરફ જોઈ એક કંઈ સ્મિત કર્યું. એ અર્થ બરું ગંભીર સ્મિત, મૌન-સંમતિસૂચક સમજી મહેં જવાબ આપ્યો. “પ્રસાદભાઈ, એ લાખું નથી; જો બારીકાઈથી જોશો તો જણાશે કે એ બિલાડીના શરીરના કેટલાક ભાગ-માથું, પૂંછડી ને પગની-ઝાંખી રેખાઓ છે. એ રેખાકૃતિ પાછળ અનુભવની કંઈ કથની છે. આજ દશ વર્ષથી એ ચિન્હ, અમને બીજણુ યાદી સાથે ભયંકર આમાહી આપી, ભગ્નહૃદયનાં બનાવે છે.” મદારા અવાજમાં સહજ દર્દ અને અનુકંપાના ભાવભર્યા સૂર પૂરાયા. “કેમ, સાંભળવી છે એ કથા ?” મહેં પુનઃ પૂછ્યું. પ્રસાદભાઈએ સંજ્ઞાથી જ સંમતિ દર્શાવી.

“સંવત્ ૧૯૪૪ની વસંત પંચમીએ સુવિદ્યા સાથે મહારાં લગ્ન થયા બાદ અમે દંપતી સમાનવયનાં, પ્રવાસશોખીન અને ગુણનાં કળેડાં વિનાનાં હોવાને લીધે પર્યટન માટે નીકળી પડ્યાં. અમારા સ્વજનનો સહકાર અને પ્રોત્સાહન હોવાથીજ એ પગલું અમારાથી લઇ શકાયું. મુંબાઈ, પૂના, નાશિક, ઉજ્જન, કાશી, કલકત્તા, મથુરા અને દિલ્હીની

મુલાકાત લઇ અમે હરદ્વાર જવા નીકળ્યાં. માર્ગમાં કાચા અનુભવે અતિ સ્નેહને લીધે મતભેદ પડતાં, અમારે મનામણી રીસામણાનાં પ્રસંગો કવચિત્ આવતા. આવા સમયે સમાધાન કરાવનાર કાષ્ઠક સોમતીની ઉણપ અમને ઉભયને જણાતી. અમારી જોડે એક ભૈયાજી પ્રવાસ માટે અને હરદ્વારની જગતાર્થે કાશીથી જોડાયા. ભૈયાજીનું નામ ચંદ્રક હતું. અને તે વિજયા-ભાંગ અને વાર્તાલાપના અઠંગ ઉપાસક હતા. વળી તે ભારે ટીખળી અને દિમાગી પણ હતા. પૂર્વાપર સંબંધ વગર વારંવાર તે ગૂજરાતની શારીરિક કંગાલિયત, અને પોતાની પ્રચંડકાયતું અને સાહસિક વૃત્તિનું રસિક શૈલીમાં વર્ણન કરી સ્વકૃત આનંદ મેળવતા. મહેને પ્રવાસનો સાથી અને સુવિદ્યાને પંથ કાપવાનું રમકડું મળી જતાં, અમારો માર્ગ સરળ રસિક અને સહકારવાળો બની ગયો.

દિલ્હીથી હરદ્વાર આવી, અમે બે દિવસ એક ધર્મશાળામાં પસાર કર્યાં. જોવા લાયક સ્થળો માટે પર્યટન કરતાં, ત્રીજે દિવસે પાંચેક માઇલ દૂર આવેલા એક દેશી રાજ્યના ‘ત્રાસદુર્ગ’ને જોવાનો અમારી ત્રિપુટીએ ઠરાવ કર્યો. સુવિદ્યાએ રાત્રે ભાથા તરીકે ગોળ નાખેલી ભાખરી અને સંભારીયાં ટમેટાં બનાવી લીધાં. સહવાર પડતાં મહેં ભાથાનો ડબ્બો લઇ લીધો, ભૈયાજીએ ગંગાજળની સિરાઈ ઉંચકી અને અમે ત્રણે જણ ચાર વાગે પેટા જોવા લાયક સ્થાન તરફ જવા પગપાળાં નીકળી પડ્યાં.

લગભગ સહવારના છના અરસામાં તે દુર્ગની પાસે અમે ત્રણે આવી પહોંચ્યાં. સુવિદ્યા પ્રવાસ શ્રમે અને ભાવિ માતૃપદ મેળવવાની દશાએ સહેજ આરામ મેળવવા ઇચ્છતી હતી. અમે ત્રણે ચીડના ઝાડ નીચે બેઠાં. ઝાડ ઉપર ચિત્રી બોલી અને પાસેના દુર્ગની ખંડિયેર દશાની દિવાલ નીચે ઘુડ ઘુકયું. ચંદ્રકે સહજ ઇંતેજરીથી તે દિવાલની પાળ પાસે જઇ નીચે જોયું. ખીણમાં એક રાની

ખિલાડી પોતાના અચ્ચાને સ્વાનુકરણે ખેલાવી, તરાપ મારવાની અને શિકાર પકડવાની ચાલખાજીની તાલીમ આપતી હતી. અચ્ચું પણ પ્રભાતના ઉગતા રવિના તેજમાં પ્રદુક્ષિત બની ગેલમાં માની આસપાસ દોડાદોડી કરી રહ્યું હતું.

કોણ જાણે કેવી અશુભ પળે ચંદ્રક લેવાના મનમાં એક વિચાર આવ્યો. ખરે, તે વિચાર નહતો, પણ લાગણીવશ મનતરંગે ઉદ્ભવેલો વિકારજન હતો. તેણે માર્ગમાંથી એક ક્ષોઢી પથ્થર લઈ અમને કહ્યું “નૂતન લેયા ! સુવિદ્યા જુદેન, આ તમારો જોઈ લો. આ પથરો ખિલાડીના અચ્ચા અને ખિલાડી પાસે પડશે, એટલે એ ખે જાણે મોટરના પૈડાનીચે આવી ગયાં હોય, એમ ચમકી “મ્યાં...ઉ, મી...આં ઉ” કરતાં કુદી દોડાદોડી કરશે. બડી રંગત આવશે !” અને અમે ના, હા કહીએ તે પહેલાં તો તેણે તે પથુ પર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો.

કુદરતના—ગુરુત્વાકર્ષણ કે હવામાનના કાયદાથી કે ભાવિની ભૂલામણીથી તે પથ્થર ધારેલા સ્થળને બદલે ખિલાડીના અચોક્ષીઆની ખોપરી સોંસરો તેને કાચ માફક કડક કરતો તોડી—જમીન પર પડ્યો. સહેજ તરફડી અચ્ચું ક્ષણભરમાં ગતપ્રાણ થઈ ગયું. આ અકસ્માત જોઈ પેલી રાની ખિલાડી, અચ્ચાની મા, તેના તરફ દોડી, તેને મુંધું અને સર્વ સમજતાં, ઉંચે જોઈ [વાધની માસી માફક] પુંછડી વગેરે પાછળનો ભાગ ઉંચો કરી, આર્તનાદે “મ્યાંઉ” પોકારી જુસ્સાથી દિવાલ ઉપર આવી તરાપ મારી વિક્કરીને તે ખિલાડીએ મારેલો કુદકો દિવાલ અને ખીણ વચ્ચેના અંતરને લીધે સફળ નીવડ્યો નહિ. શિશુધાતક ચંદ્રક પર મીટ માંડેલી તેની પીળી આંખોના કાળા ડોળા, મોંસુઝણા—ઝાંખા પ્રકાશમાં વિજળીના ગોળા માફક ઝગમગી રહ્યા હતા. આ દૃશ્ય જોતાં મેં અને સુવિદ્યાએ ચંદ્રકને ચેતવણી આપી. પોતાના અકસ્માત સાહસથી છાબીલા પડેલા ચંદ્રકે ભાડુતી હિંમત અને દિમાગ એકઠાં કરી તાર સ્વરે કહ્યું; “બાણજી, એમ જનનાનાની

માફક અમે લોક ડરીએ નહિં. બિલાડી તો શું પણ ખુદ વાઘણુ આવે તોયે આ હાથે બે ફાડ્યાં કરી નાખવાની મહારા તનમાં તાકાત છે !”

આ કરુણુ બનાવને જીલવા અમે આગળ વધવા માંડ્યું, અને થોડેક છેટે ગયા બાદ મેં ખીણમાં જોયું તો બિલાડી પોતાના અચ્ચાના શયને મોંમાં પકડી અમારી દિશામાં ખીણમાં દોડતી હતી. વળી આગળ વધ્યા બાદ સુવિદ્યાએ ફરી નજર કરી તો બિલાડીએ તે મરેલા અચ્ચાને એક સુકા પાંદડાના ઢગમાં દાટ્યું, અને પછી તે અથ્રોપ થઇ ગઇ હોય એમ લાગ્યું. ચંદ્રક વિવર્ણુ મુખે વિચારયાનમાં વિહરતો પગ ઢસડતો હતો. સહામે ‘ત્રાસદુર્ગ’ નો દરવાજો દેખાયો. પૃથ્વીના મહાદેવ જેવા નગાધિરાજ હિમાચલની એક ઉત્તુંગ ટેકરી ઉપર બંધાવેલો આ ગઢ, લાલ જીર્ણ દશામાં હોવા છતાં તેની સ્થાનભવ્યતાથી તેના નામને સાર્થ કરતો હતો. આ ત્રાસદુર્ગ આવા ઠંડકવાળા સ્થાને અત્યારની અવધિ માટે નિમાયો હોવાથી, ઠંડીમાં ગરમી રૂપે વફતો વ્યાઘાતત બતાવતો હતો ! ત્યાંના રખવાળ-પગીએ પ્રેક્ષકનું આગમન અને એ આગમને બક્ષીસની આશાએ-અમને મોઢેરા મહેમાન ગણી આવકાર આપ્યો. એની સગવડથી અમે પ્રભાતમાં લીલી રહા નાંખી બનાવેલા “ડોઝ” અને લૈયાજી રગડેલી વિન્યા-લીલાગર મેળવી શક્યા. અને એ નશાની ખુમારીએ તે જૂતકાળ જૂલી એને પર્વદિન ગણવા માંડ્યા ! વિસ્મૃતિ ધણીવાર શાંતિ આપનાર અમૂલ્ય ઔષધ હોય છે અને પ્રિય પેયનો નશો જૂલવાની માત્રા હોય છે. ત્યારબાદ પગીએ માર્ગદર્શક અને ઇતિહાસકાર દેવીપુત્રનું સ્થાન લઇ અમને ત્રણેને એ દુર્ગના દરેક ખૂણા અને જૂતપૂર્વ રાજવીના બહારવટિયા-બંડખોર અને શકમંદને ત્રાસે તોઆ પોકરાવી મિયાંની મિંદડી કે મરણુશરણુ બનાવનાર સાધનો બતાવ્યાં. શળી, ફાંસી, લાકડાના સ્કંદાળો સંચો, તળવાના તાવડા, અંગ ઉપાંગો બાંધવાની મોટી શિલાઓ, તપાવીને આંખમાં ખોસવાના સળીઆ વગેરેએ માનવી પોતાના શિકાર તરફ હિંમતક પશુ કરતાં પણ અધિક અત્યાચાર કરી

શકે તેની ખાત્રી આપી. રાંગ પરથી ખીણમાં ગળડાવી દેવાની ખારી, ડોકાં મરડવાના ચિપીઆ, ડુગરાટવાળા ફણીદાર અને બૂખ્યા કેસરીને વધ્ય માટે રાખવાની જગ્યાઓ ‘રાજ કાળનું કારણ’ યમરાજનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ બની શકે તે સૂત્ર સમજાવ્યું. આ સર્વ વેર, લોકેષણા, દામ અને સત્તાશોભ માટે જોઈ મને કમકમાં આવ્યાં; અને મૃત્યુ લોકમાં નારકી યાતનાની કલ્પના સાચી નીવડી દેખી સુવિદ્યા બેબાકળી બની ગઈ. ચંદ્રકના સંગદિગ્ગને એક પ્રકારનો હિંસક આનંદ અને દિમાગને ગૌરવની લાગણી થતી હોય એમ એના “વાહ, બાહ, વાહ!” વગેરે શબ્દથી જણાઈ આવતું હતું. પણ આ કાલિમાને કલંક ચઢાવે એવું હૃદય રોમાંચક હતું. લગભગ પચીસ હાથ ઉંચું અને આશરે આઠ હાથના ઘેરાવાવાળું સ્ત્રીનું લોહ-પુતળું, કરાળ, કાળની વિકાળ દાઢ માકક ખુલ્લા મ્હોંવાળું હતું. તેના અંખોડામાં સાંકળ પરોવી તેના એક કાનની ગરગડી-જનાવી ગોઠવેલી એક સાંકળની કડી તેની ડાખી બાજુ લટકતી હતી. પગીના કહેવાથી તે નારી-પ્રતિમાનું નામ ‘વિજયા’ હોવાનું અમે જાણ્યું. તે જોઈ અમને તો કાળબક્ષી હેડાંબાની યાદ આવી, અને પૂતના માસી જેવી કર્મકરા જણાઈ. પેલી લોહકડી પગીએ ખેંચતાં તેનું મ્હોં સિડાઈ-બંધ થઈ ગયું. અને ખરૂર અવાજ સાથે તેના બે બાજુના લોહ-પડદા ખસતાં તેનું ભયંકર ઉદર દેખાયું. અંદર જોતાં બે બાજુ ધારવાળા બાલા ઉપર સકંજમાં બે તેવી ટુપી અને નીચે સોરે તેવી કરવત એ વિશાળ પેટમાં હતી. ઉપરથી લોલક માકક કામ કરે એવો હથોડો ગોઠવેલો હતો. આમ ચતુર્મુખ ત્રાસે વિજયાના ઉદરમાં સમાધિસ્થાન પામનાર શકમંદ કે ગુન્હેગાર આ જીવનની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી પર થઈ જતો. ખેંચેલી સાંકળ મૂકી દે કે પેટ બંધ થતાં, મ્હોં ખુલ્લું અને ઉદરમાં બાલા, તરવાર, હથોડા અને ટુપી એ ચારે જગ્યાં ચેતનવંતાં બની યંત્ર પર રાજ્ય કરનાર માનવીની કાળજીબની ખાત્રી આપે. તે વખતે વિજયાના મુખના દાંત કચડકચડ અવાજ

કરે, જેથી મરણ પામતા માનવીની પ્રાણપોક પણ ન સંભળાય. બુદ્ધિ વિભાગે દોરવાય ત્યારે વ્યવસ્થિત ગુન્ડો-ગુલમ કરવા પ્યંત્ર રચાય. સુવિદ્યા અને હું આ કરામત જોતાં અવાક થઇ ગયાં અને ચંદ્રક લેયાજી પોતાની સાહસવૃત્તિનું પ્રદર્શન કરાવવા, પગીના હાથમાં 'ભેટ' તરીકે રૂપીઓ સરકાવી તે મૂર્તિના-વિન્યાના ઉદરમાં બેસી ગયા. ચંદ્રક જેવા અજ્ઞાન પણ હોય છે ! દુનિયા તેથીજ દોરંગી કહેવાય છે !

લીલાગર, દિમાગ અને લોકેષણની લહેરમાં ચંદ્રકે ભાનસાન ગુમાવ્યાં હોય એમ પેલા પગીને સાંકળની કડી છોડવા કહેવા માંડ્યું. કીડી મરવાની થાય ત્યારે પાંખ પામે ! અજ્ઞાન અદ્ભુત સાહસ કરી છાપામાં મોટે અક્ષરે નામ છપાવવાની ચંદ્રકને ચટપટી થઇ લાગી. પગીએ મેં અને સુવિદ્યાએ ચંદ્રકને ચંદ્રકપણું-પાગત્રપણું-છોડવા સમજાવ્યો. પણ.....મુખ પરથી લાલી ઉડી જવાથી શીક્ષી પડી ગયેલી સુવિદ્યાએ એક કાળી ચીસ પાડી. પગીના પગ પાસે પેત્રી રાની ખિલાડી વિક્કેલી હિંસક દશામાં 'મ્યાં...ઉં' ધ્રુવકતી ઉભી હતી. ચંદ્રકની મોટાઇની વાસના ગુદાજ રૂપાંતરમાં-ભયંકરપણે પુરી થવાની હોય એમ લાગ્યું. જાણે કે મૂપકમૃગયા કરતી હોય તેમ મિંદડીએ કૂદીને પગીના ચહેરા ઉપર તરાપ મારી. પગીની આંખ પાસેના ભાગમાંથી, ખિલીઆઇના નહોરના ઉઝરડાથી રક્તધારા દદડવા માંડી. પગીને આંખે રાતાંપીળાં દેખાયાં અને એવી સંદિગ્ધ-શ્વન્ધમનરક દશામાં બોર-કડી તેના હાથમાંથી છટકી ગઇ. સુવિદ્યા “ઓ...રા...મ” કરતી બેભાન થઇ, અને હું તે પહેલાં તેને એ સ્થાનથી દૂર-દૂર નજરે ન પડે તેવા ઓતાડ ખૂણા પાસે-મૂકી આવ્યો. આવતાં મહેં જોયું તો પગીએ ખૂન દદડતે ચહેરે કડી પાછી ખેંચી લીધી હતી અને પેત્રી મૂર્તિ વિન્યાના ખુલ્લા પેટમાં લેયાજી આંખના ડોળા ને જીભ બહાર નીકળી જઇ, માથાને છાતીના ભાગનો દાખથી રોટબો બની ગયેલાં અને ગળામાં લોખંડી ચુડ સાથે નિષ્ણાત બેઠા હતા !

દસ્ય ભયંકર અને રોમાંચક હતું, અને વધારામાં મરણ પામેલા ચંદ્રક ભૈયાના શય ઉપર બિલાડી વિજયલપ્માં વૈરની તૃપ્તિથી કુદકા મારતી હતી. પગીએ એક લાડી લાવી તે કીન્નાબોર ઘાતક વાઘની માસીને એકજ ઘાએ પુરી કરી. કોણ વધારે હિંસક પણ કે માનવી ?

ભૈયાજીના છેલ્લા સંસ્કાર કરવા પગીને દસ રૂપિયાની નોટ આપી બહાર આવી, સુવિદ્યાને મોંએ પાણી છાંટી ભાનમાં લાવી, હું સીધો હરદ્વાર આવ્યોઃ અને પેલા બનાવ સંબંધી અમે ફરી ઉલ્લેખજ કર્યો નહિં.

નવેક માસ બાદ સુવિદ્યાએ આ બાલિકા નન્દાને જન્મ આપ્યો, ત્યારે તેના ઉદર ઉપરનાં આ ચિન્હોએ અમને પેલા બનાવની કશું યાદી આપી. અમને ત્યારથી નન્દાના જીવને માટે.....

અને એકાએક કાન દબ સાંભળતી નન્દા એક ચીસ પાડી બેભાન થઇ ગઇ. હું અને મહેમાન નન્દા પાસે દોડ્યા, અને સૂકા લાકડા માફક બની ગયેલી નન્દાને મ્હેં, સુવિદ્યાએ અને પ્રસાદભાઈએ પથારીમાં સુવાડી. પણ તે દિવસથી પથારીવશ થયેલી નન્દા ઉભી થઇજ નહિ.

દહાડે વિચારવશ હોય તેમ મૌન શન્યમનસ્ક દશામાં તે કંઈક તાક્યા કરતી. ખોરાક ખાય નહિ અને બહુજ દયાણુથી દૂધ પીએ તો બીલાડી માફક ‘ મ્યાંઉ, મ્યાંઉ ’ કરતી. તે ઉંઘે નહિ અને અમને પણ શાની નિદ્રા આવે ?

આવી દશામાં પાંચ માસ સુધી રીબાઝ નન્દા ચૈત્ર માસની કૃષ્ણપક્ષની એક રાત્રીએ ખુઝાતા દિપક માફક છેલ્લી સ્ફુર્તિ બતાવી, આખરી કૂચની તૈયારી કરી હતી. તેના શરીર પરનું પેલું લાંછન હવે લુપ્ત થઇ ગયું હતું, અને જાણે કે હરદ્વારમાં જીવન ગાળ્યું હોય તેમ ગંગાઘાટ, આશ્રમો, મંદિરો વગેરેનું તે પૂર્ણ બ્ધાન કરી શકતી હતી. મને અને સુવિદ્યાને આ ફેરફાર દૈવી લાગ્યો. પણ કોને ખબર છે કાળની ?

સમય રાત્રિના ખારનો હતો. નન્દાએ દુધ પીવા માગી એક ભયંકર ચીસ નાખી અને...તેણે...નન્દાએ એક છેલ્લો લાંબો શ્વાસ 'ઝં હર, હર...' કરીને મૂક્યો. નન્દા પંચત્વ પામી તે વખતે સુવિદ્યા અને મ્હને તેની આંખુઆંખુ પિલાડીની છાયાકૃતિ ભમી રહી હોય એવો ભાસ થયો. નન્દાના ભયંકર મંદવાડનું નિદાન અને અવસાનનું કારણ એક કોયડો જ રહ્યો. કુદરતનો કાયદો એ કિર-તારનું કથન-કવન છે. ઇશ્વરેચ્છા અલિયસી. માણસની બુદ્ધિના અંતે ઇશ્વરની શરૂઆત થાય છે.

“વિચિત્ર આ નાટક વિશ્વનામ, પેદા કર્યું તે પ્રભુને પ્રણામ.”

પનોતી

ઘર, કાર્યાલય અને બજારની ત્રિપુટીની ઘટભાગમાંથી એકાદ માસ નિવૃત્ત થવા અને કુદરતયાત્રા કરવા માટે ચાણોદ જવા સેવકે નિશ્ચય કર્યો.

ચાણોદ જઈ મકાન કે ઓરડી ભાડે રાખી, શ્રીમતીને સ્થાનિક સ્વજનના લગ્નથી નિવૃત્ત થઈ આઠેક દિવસમાં આવવા સૂચના આપી હતી.

પડોદરે થઈ ચાણોદ પહોંચતાં, “આરોગ્ય ભુવન” નામની સખાવતી સંસ્થામાં કારભાર કરનારને માસિક રૂપીઆ દસ આપવાના ઠરાવી, ઘણી ઘણી ખુશામતને અંતે નવ નંબરની ઓરડી રાખી. આઠ નંબરની ઓરડીમાં કારભારીને માસિક પાંચનું નૈવેદ્ય આપી, એક પ્રૌઢા અને કિશોરી રહેતાં હતાં. દસ નંબરમાં કુટુંબ કપીલા સાથે—ઓરડી નંબર જેટલાં જ રહેનારનાં માથાં ગણાય—એવા એક વ્યાપારી ગૃહસ્થે પડાવ નાંખ્યો હતો. કારભારીની કૃપાથી તેમને કંઈ પણ લાગે આપવો પડ્યો નહતો ! આમ બંને પાડોશીઓને પીછાની સેવક ઠરીકામ થયો. પહેલે જ દિવસે આઠ નંબરની ઓરડીવાળાં જ્યાબહેન અને રમા મળતાવડા સ્વભાવનાં હોવાથી, વાતચીતથી સંબંધી બન્યાં. બંને—માદિકરી—વિધવા હોવાથી, આપ બંને પ્રાથમિક કેળવણીની સ્ત્રીઓની સંસ્થામાં સેવા કરતાં હતાં. જીવનવિગ્રહના ઝંઝાવાતથી જંપવા તેઓ આરામાર્થે અન્ને આવ્યાં હતાં. દસ નંબરમાં ધામો નાખનાર ખુલ્લી નજરે જોતાં

અતડા. ધમંડી, દંભી અને “અહં” ભાવવાળાં જણાતાં. કોઈ કારણને લીધે એમના ઓરડા પાસેથી પસાર થતા ઉતારના પગની રજ તેમની ઓરડીની રવેશ અપવિત્ર કરતી હોય, યા તે ગુપ્તચર માફક તેમના આંતરિક રંગ ઢંગ જોતો જતો હોય એવી એમને સદૈવ ધારતી રહેતી ! વળી તેઓ એટલાં બધાં સૂમઝાં હતાં કે કદાચ તેમને ઉદ્દેશી કોઈ પ્રશ્ન પૂછાય તો હોઠને બદલે હાથ કે માથું હલાવી નકારતાં ! તેમના સંઘમાં માતાપિતા ઉપરાંત બીજાં બે પુત્રો અને વધુઓના જોડકાં, ત્રણ ન્હાનાં બાળકો અને એક હક્ષેતી કુમારિકા હતાં. સર્વને થોડું બોત્રવા સાથે વસ્ત્રપ્રદર્શન, સત્તાદર્શન, અને મ્હોં મચકોડી-કચવાટ દેખાડવાની આદત હતી. આ સર્વ આસિયતોનો અનુભવ જયાબ્હેન અને રમાની માફક મને પણ શિઘ્ર જ થઈ ગયો. બે દિવસમાં તો હું આ સર્વ વાતાવરણમાં વિહાર કરનાર વિહંગમ જેવો થઈ ગયો.

પાંચ દિવસ પસાર કર્યા બાદ રોજ એકવાર જયાબેનને ત્યાં જમવાનો તેમનો આગ્રહ હું નકારી શક્યો નહિ; સાંજે ચવાણું અને ચાથી ચલાવી લેવામાં મને અગવડ નહોતી. અમે ત્રણે ચાણોદનાં-નર્મદાપરનાં રમ્ય દૃશ્યો જોવા સાથેજ જતાં. દસ નંબરવાળા અમારી ત્રિપુટીનો સહકાર જોઈ ઇર્ષા રૂપી આતસથી બળી જતાં. અને કોઈ પણ પ્રકારે અમને હલકાં પાડવા જરૂર વગર જીવ્હાનો ઉપયોગ કરતાં.

છટ્ટે દિવસે સંધ્યાકાળ બાદ અમે ફરી આવ્યાં ત્યારે સદજ દસ નંબરની ખોલી તરફ રમાની અને મ્હારી નજર પડી. ખોલી ખાલી હતી. અમે અંદર દુનિયાની હવા લેવા તાજીજ આવેલી એક અજાણ્ય વ્યક્તિનું રૂદન સાંભળ્યું. કિશોરી રમા ભૂતદયાથી પ્રેરાઈ અંદર ગઈ અને હું ઉંચરા આગળ ઉભો. જયાબેન હરિકેન લેવા પોતાની ઓરડી તરફ ગયાં. ક્ષણભરમાં તો અમારી આજીબાજી રથાનોમાંથી ‘ટોચ’ અને ‘ફાનસ’ ના પ્રકાશ સાથે જનમેદની

હિભરાવા લાગી ! “ એજ ! મુદ્દા માત્ર સાથે પકડાયાં. એમને ભાગી જવાની વેતરણુ કરવી હતી ! પાપનો ઘડો પુટ્યા વગર રહે નહિ ” ઇત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ અમે પચાવી શકીએ તે પહેલાં કાર્યાલયનો કારભારી “ આ ખાનદાન વાસમાં એ કપટી હેલખટાઉ ચાલ્યાજી નહિ ચાલે ! કોટવાળીએ આવવું પડશે. એમ તમે છટકી શકો નહિ. દીક થયું કે મારી અને પગીની સ્ત્રીએ તમને જોતાંજ મને ખબર આપી; નહિ તો તમે બાળહત્યા પણ કરત. ચાલો, સત્તા આગળ... તેના આગળના શબ્દો પૂરા થાય તે પહેલાં જ્યા બેન આવ્યાં, પણ તેમને પણ ‘ દલાલણ, ચં...પ...લ, વંઠેલ ’ ઇત્યાદિ ખિતાબો મળી ચૂક્યા ! આખરે મ્હારે અને રમાને કારભારી અને તેના ચાર પાંચ કહેવાતા સાક્ષી સાથે કોટવાળી તરફ જવું પડ્યું. પનોતીનાં આમ ધગરણ મંડાયાં.

વાળુ કરી હિંચકે લીંચતા ફોજદારે મૂછ પર તાલ દર્ષ ખોંખારો કરી, અમારું સ્વાગત કર્યું ! કરડી આંખે મ્હારી તરફ જોઈ, જીભી આંખે રમા તરફ જોઈ, તેમણે સર્વ ફરિયાદ સાંભળી. આરોગ્ય ભુવનના સંચાલકને હિંચકે બેસવાનું મળ્યું. અને તેના સાક્ષીઓ પણ નજરે પડતાં સ્થાન ઉપર ગોઠવાઈ ગયા, અને અમને બેને ઉભવું પડ્યું. પેલું બાળક રમાની સાડીના પાલવમાં ઉંઘતું હતું. અર્ધા કલાક આમતેમ આડાઅવળા પ્રશ્નો પૂછી અમને ફોજદારના “ આ તો બ્રિટીશ હદ નથી; અહીં તો ગાયકવાડી ” એવા તારવણી શબ્દો સાથે, કોટવાળીમાં જુદી જુદી ઓરડીમાં પૂરવામાં આવ્યાં. આરોગ્યાલયના સંચાલકને પાન સોપારી આપી વિદાય કર્યાં.

મહાન વિજેતા માફક ફોજદાર બીજે દિવસે નવ વાગે અમને વડોદરે લઈ જવા, ત્રણ સિપાઈના જમા નીચે કૂચ કરાવતા, બજારમાંથી ‘ મોટર ઘર ’ પાસે લઈ ગયા—ગામ બોલકને તો આ વગર દામે સરઘસ—સરકસ જોવા મળ્યું. એટલે અમારા તરફ આંગળીઓ

ચીંધી ખડખડ હસતા, યદ્વાતદ્વા બકતા હતા ! આખરે મોટરધરમાંથી એક મોટર કઢાવી, અમને એને બીજા વર્ગમાં અને પોતે પહેલા વર્ગમાં અને સિપાઇઓને ત્રીજા વર્ગમાં ગોઠવી ફોજદારે પાસે આવેલી 'હોટલ' માંથી પ્રથમ દેવા 'પોટાઆ' ને પ્રાથમિક બાકુ આપવાની તરખડ કરવા માંડી. પા કલાકમાં નામદાર ફોજદારે 'વોટર-એ-બી' - જલેબી અને 'વર્શી-પીયાં' બજ્યાં ઉદરે સ્વાહા કર્યા ! સિપાઇઓને તો ફક્ત 'નોટીઆ' - ગાંઠીઆ મળ્યા. આ બધું કાનો માત્ર વગર મેળવી, ઉપરથી ફરજ માટે સ્ટ્રોંગ થવા 'લશ્કરી' ના 'ડોઝ' ચઢાવી સીંગાર પણ મેળવી !

અમે અને બીજા ફાલતુ પ્રવાસીઓ ગોઠવાયા બાદ મોટરને ઉપાડવાનું 'હોર્ન', - કલીનરને ગાળો દેતાં-હાંકનારે વગાડ્યું. ત્યાં વડોદરા બાજુની મોટર આવી પહોંચી. તેમાંથી શ્રીમતી ઉતર્યા, અને છેલ્લે વડોદરાનો સબર્બન્સપેક્ટર ઉતર્યો. ફોજદાર અને તેની પાર્ટીએ બૂકીને સલામ કરી અને મોટરમાંથી ઉતરીને સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. શ્રીમતીને જોતાં મને મ્હારી 'પનોતી' સાંભરતાં, ચહેરા ઉપર ગ્રહણનો ભાવ થયો, અને આંખમાંથી જળ ઉભરાયું ! શ્રીમતીએ રમાને 'પેલું બાળક કેનું છે ?' પૂછતાં, તેણે ગુંચવાઇ મ્હારા તરફ દષ્ટિ કરી; અને હું જમીન તરફ જોતો વિચારતો રહ્યો કે આ સંજોગોમાં બોલવું શું ? આખરે વડોદરેથી આવેલા અમલદારે મૌન તોડ્યું. અમને પ્હોરામાંથી મુક્ત કરવા ફોજદારને આદેશ આપ્યો. અમને અમારે માટે મૌખિક દિલગીરી દર્શાવી.

શ્રીમતીએ કહ્યું કે : આ સર્વ અનર્થનું મૂળ પેલા દલાલ કુટુંબની અકાળે માતા થનાર કુમારિકા હતી; અને આ બાવી બાળકનો ત્યાગ કે ધાત કરવા તે કુટુંબે આણેદ-ધર્મસ્થાનનો આશરો લીધો હતો ! આ સર્વ હકીકત વડોદરા સ્ટેશને રેલ્વે સત્તાવાળાઓ તરફથી પરખાઇ-જતાં તેમણે સ્થાનિક પોલીસખાતાને ખચર આપી દીધી

હતી. પેલી કુમારિકાને ધરપીતાલમાં મોકલી, તેનાં વાલીઓને પકડવામાં આવ્યાં હતાં, અને બીજી તપાસ માટે અમલદાર તાબડતોચ ચાણોદ આવ્યો, આવતાં આ સર્વ વાત સમજતાં તેણે નિકાલ-ફેંસણો કરી નાંખ્યો.

ત્યારબાદ અમે ચાણોદમાં બે માસ રહ્યાં, પણ જ્યાં જ્યાં હોત કે શ્રીમતીના ટીખળના “ એ બાળક કોનું ” પ્રશ્નનો હું કે રમા જવાબ આપીએ છીએ કે ‘ પ-નો-તી ’ !

પ્રેરણા

૧૬૧ના દેશીરાજ્યના રાજ્યગુરુ તરીકે પંડિત વાયસ્પતિએ સાત પેઢીથી આવતું પોતાનું સ્થાન, સફેદ વાળ થતાં સુધી જાળવી રાખ્યું હતું. સાંપ્રત રાજવીએ પણ પોતાના કુલગુરુની કદર કરી, તેના પુત્રને શિષ્યવૃત્તિ આપી, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી લેવા મુંબઈ મોકલ્યો હતો. પુષ્પકે પિતાની, વકીલ બનીને રાજ્યના ન્યાય ખાતાની ઉંચી પાયરી શોભાવવાની સલાહને અવગણી, સ્વશોખની, વિજ્ઞાનની ઉપાધી મેળવી. આમાં વધારે પારંગત થવા તેણે અમેરિકા જવા ધરદો રાખ્યો. એટલે રાજ્યે ન્યાયાધીશ કે દિવાન મેળવવાની ધારણા ઉંધી વળેલી જોતાં પુષ્પકની શિષ્યવૃત્તિ બંધ કરી, અને અપાયલી મદદનાં નાણાં અંગ ઉધાર લેખી તે સવ્યાજ પરત કરવા પંડિતજી ઉપર દયાણુ થયું. વાયસ્પતિએ મુંબઈ જઈ છોકરાને રાજ્યની નોકરી લઈ લેવા સમજાવ્યો, પણ યુવાની એટલે નૂતન સૃષ્ટિ રચવાની જીદ. એટલે પુષ્પકે પરદેશથી વધારે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન સંપાદન કરી લાવી, કેળવણીને વપરાતી નૂતનશક્તિ બનાવવાનો પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. પંડિતજીએ પુષ્પકને રાજ્યની ગુસ્સાવાળો તરાપમાંથી બચાવવા, સાથે આણેલા બે હજાર રૂપિયા એને આપી દીધા, અને તેમાં પોતે એકઠા કરેલા હજાર રૂપિયા ઉમેરી પુષ્પકે અમેરિકા તરફ રવાનગી લીધી. પોતે પોધેલા સ્વયંસ્કુરિત પ્રેરણાના પેયથી આનંદામૃતમાં વિહરતાં એ આશાવાદી આત્માને જૂત કે વર્તમાનની તમા નહોતી. એતો પોતાના ભાવિ પ્રેરણા પ્રદેશમાં શાસન કરવામાં સચ્ચિદાનંદ માનતો

હતો. વાયસ્પતિને રાજ્ય અને સમાજનો ગુસ્સો વહોરવો પડ્યો. રાજ્યે તેમને કુળગૌર તરીકે બંધ કરી રાજ્યના દેવા પેટે લેવાય એટલી તેમની સ્થાવર જંગમ મિલકત લાથ કરી લીધી. રાજ્યભક્ત તેમની જ્ઞાતિએ વાયસ્પતિને પોતાના પુત્રને સ્વહસ્તે દરિયા પાર મોકલવા માટે જ્ઞાતિ બહાર ધકેલી દીધા ! રાજ્યાદેશે એજ પુષ્પક વિલાયત ગયો હોત તો રાજ્ય સર્વ સગવડ આપત, અને જ્ઞાતિ માનપત્ર આપત. પણ આ આથમતા રવિની આછી રક્ત છાયા જેવી દશા હતી. પંડિતજીનો મુલાયમ સ્વભાવ આ બેધારો ધા લાંબો સમય જીરવી શક્યો નહીં. પુત્રવિયોગે, માનહાનીએ અને સર્વસ્વથી હુંડાયણ વાયસ્પતિ પોતાની વીસ વર્ષ પર પંચત્વ પામેલી પત્ની પ્રેમાની આવા સંજોગોમાં સહાનુભૂતિની ઉણપ અનુભવતા, ગત થઈ ગયા.

ચીકાગોમાં પુષ્પકને વિજ્ઞાનની ઉપાધિ મેળવવા પત્યક્ષ પ્રયોગ દત્ત-જ્ઞાન અને આધિ ઉપાધિના વ્યવહારિક જ્ઞાનનો અનુભવ થયો. પહેલા છ માસમાં જ પાસેની મુડી પુરી થઈ. ખર્ચોની ઓટ આવતાં પુષ્પકને ઉપાધારગૃહમાં સેવકનું, ખેતરમાં રોજિયાનું અને છાપાં વેચનાર ફેરીઆનું કામ કરવાની ફરજ પડી. આથી એ શ્રમ-જીવી હિંદી યુવકને વિદ્યા એ કેટલી કષ્ટસાધ્ય વસ્તુ છે, એનો ખ્યાલ પુરી રીતે આવી ગયો. જાગૃત થયેલાં બીજાં બાંધવ રાષ્ટ્રો કરતાં હિંદમાં વિદ્યાર્થી, અનુભવાર્થી, નાગરિક કે રાષ્ટ્રપ્રેમી કેટલી સંકુચિત સ્વાર્થતંદ્રામાં સ્વૈરવિહાર કરી, પાછળ રહી દેશને પ્રગતિ કરતો અટકાવે છે, તેનો તાજો તેને આંખુઆંખુ નિરીક્ષણ કરતાં મળી ગયો. આપણે કાંતો જીવનને શીકર કોટ સમજી વેદિયા અથવા લહેર નહેર સમજી ફરંદા બની જઈ યુવાની, રાષ્ટ્ર અસ્મિતા બરબાદ કરીએ છીએ. સમય સમજ્યા વિના નિષ્ફળ વાદમાં હિંદીઓ તંદ્રિત જીવન પૂર્ણ કરતા હોય એમ એને લાગ્યું. સર્વ પ્રતિકૂળ સંજોગને તેણે નિશ્ચય બળથી હઠાવી દઈ વિજ્ઞાનની ઉપાધિ મેળવી. સ્વવતનને, સ્વરાજ્યને અને આખરે સ્વદેશને ધનિક બનાવ-

વાની અનોખી પ્રેરણા તેના હૃદય-મનમાં ઉદ્ભવી. એ પ્રેરણાને ફળીભૂત કરી શકાય તે માટે શૈશવમાં પિતા પાસેથી મળેલી યોગ-વિદ્યાનો તેણે ઉપયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અમેરિકાની પ્રજાની એક ખાસિયત એવી છે કે આધુનિક યંત્રવાદથી જુદોજ અહુત પ્રયોગ તેમનું માન, પ્રેમ મેળવી શકે છે. પુષ્પકે પણ યોગવિદ્યાથી સાંધ્ય બનેલી તિરસ્કરીણી-અભોપ થવાની કડાના પ્રયોગો કરવા માંડ્યા.

ચીકગો, બોસ્ટન, ન્યુયોર્ક અને બીજાં અમેરિકન સ્થળો પ્રેા. પુષ્પકના પ્રયોગની જાહેરાતથી ખળભળી ઉઠ્યાં. ત્યાંની કક્ષાપ્રેમી કદરદાન પ્રજાએ તેના પ્રયોગો પર શીદા થઈ, ડોલરનો અને ઇંગલનો વરસાદ વરસાવ્યો. પુષ્પકે ત્રણેક માસમાં અમેરિકામાં નામના અને લાખેક ડોલર એકઠા કર્યાં. એકડો થાય એટલે મીંડાં વધી સેંકો હમર થતો જાય તેમ પ્રેા. પુષ્પક વિલાયત, ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, અને જાપાનમાં પણ સફળ પ્રયોગ કરી પોતાની મુડીને વધારવા શક્તિમાન થયો. પાંચ વર્ષે હિંદ પાછા ફરતાં તેણે કલકત્તામાં પમ મૂક્યો ત્યારે ‘ઇન્ડીયન નવાજ’ માફક તેની પાસે દસેક લાખ રૂપિયાનો દલ્લો હોવાનું કહેવાતું.

સદ્ગત રાજ્યગોરનો પુત્ર શ્રી અને સરસ્વતિ ઉભયનો લાડીલો અને ત્યારે તેની રાજ્ય અને કોમ-જ્ઞાતિ, કદર કરવામાં પછાત રહે કે ? પુષ્પકને રાજ્યે માનભર દિવાન મારફત પાયતખ્તમાં તેડાવ્યો. અને પ્રજાએ તેના યાનમાં જોડેલા ઘોડા છોડી નાંખી, આખે રસ્તે વાહનચાલાક બની સ્વભાવનાતું પ્રદર્શન કર્યું. રાજ્યે પુષ્પકને નાગરિકરત્વ નો ખિતાબ આપી, અમાત્યની નવી વ્યાખ્યા ઉપજાવી તેની ખાસ માનદ નિમણૂંક કરી. જ્ઞાતિએ તેના સ્વર્ગસ્થ માતાપિતાના નામનું ભોજન, દહાણું, અને સમારક કરાવી તેને પાવન કરી પંકિતમાં લીધો. પુષ્પકે પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે પોતે ગોઠવેલી અનેક આદર્શ યોજના વ્યવહારમાં ક્રમશઃ મુકવા માંડી.

મહારાજ કુમાર, બાવી રાજ્યાધિકારી જોડે મંત્રણા કરી. તેણે રાજ્યના પાટનગરમાં સ્વદેશી વસ્તુઓ અનાવવા કારખાનાં રાખ્યાં. સોયથી માંડી સાકર જેવા રોજ ઉપયોગી પદાર્થો એ કારખાનામાં ઉત્પન્ન થવા માંડ્યા. કારીગરોને રોજના પાંચ કલાક કામ માટે સપ્તાહે દસ રૂપિયા રોજ મળતી. તે ઉપરાંત વસવાટ માટે સારા ઓરડા કિંડા અને આનંદ માટે પખવાડિયે રંગભુમિ કે સીનેમા જોવાનો લાભ અને દર માસે એક આનંદ પર્યટનનો ઉત્સવ માણવા મળતો. આથી ગામડાની વસ્તી ખેતી મુકી પુષ્પકના કારખાનામાં કામ મેળવવા ઉમેટાવા માંડી.

આ ઉપરાંત કામદારોને સ્વચ્છ ખાણપેય મળે, તેમને ટાંણાં ટપકાં વખતે ઉધાર રકમ મળે તેની જોગવાઈ થઈ હતી. રાજ્યની આવકમાં ભરતી થઈ અને કેટલોક માલ થોડા મુલે મળવા માંડ્યો, એટલે ‘નાગરિક રત્ન’ ના કામમાં રાજ્યે પૂર્ણ સહકાર આપ્યો. પુષ્પક સારા સ્વદેશી માલને પરહદમાં જૂજ નફે બડોળા પ્રમાણમાં વેચી શકતો એટલે તેની રોકેલો મુડી ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ ઉપજવી આપતી. હવે તેણે કામદારના બાળકો માટે કેળવણીના અંક અને યંત્ર તાલિમનાં સ્થાનો યોજ્યાં, અને ભાષા અને શારીરિક વિકાસ માટે વાંચનાલય અને અખાડા સ્થાપ્યાં. ફક્ત એક વર્ષના હુંકા સમયમાં પુષ્પકના કામદાર અન્ન વસ્ત્ર આર્થિક અને શારીરિક સ્થિતિએ અને જ્ઞાન કક્ષાએ ધનિક બની ગયા. રાજ્યમાં અમાત્ય પુષ્પક, પ્રજા પાલનહાર, આધુનિક કર્ણદાનેશ્વરી અને દેવદત્ત મનાવા માંડ્યો. તેનું નામ અનામિકાના ટેરવે ચઢી ગયું પણ...

પ્રેરણાને અંકુશમાં રાખનાર પ્રેરક, તેના ‘વસુધાને વૈકુંઠે’ અનાવવાની મનોરથને દૈવી સત્તાનો પ્રત્યક્ષ પાઠ આપી તેની યોજનાને જીવંત રસ્તે પ્રેરતો હતો. ઉદ્યોગ, ધંધા, વાણિજ્ય અને ખેતીનાં રૂપાંતરે આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વિપ્લવ પ્રયાસ આદરતાં પુષ્પકે અન્યથા ખેડૂત વર્ગને નાણુદ કરવા માંડ્યો.

આમવર્ગના પ્રાણરૂપ બનતા પુષ્પકનો તેજોદ્રેષ રાજ્યે તેમજ મુંડીભંડિત વર્ગે ગુપ્ત અને જાહેર કરવા માંડ્યો. એક પંડિતનો— ગોરનો પુત્ર વિજ્ઞાયતની પાલ્લીમેન્ટમાં, જર્મનીના કારખાનામાં, અમેરિકાના સામયિકોમાં અને જાપાનના વ્યાપારી વર્ગમાં સ્વનામે ઓળખ રાખે, એ રાજ્યને દ્રોહ અને ધમંડ જેવું લાગ્યું ! વળી પ્રજા પણ રાજ્ય હુકમે કરતા અમાત્યની સૂચનાને વધાવી લેતી. એ રાજ્યે બેદા બળવાના પગરણ માન્યાં. પુષ્પકની આ રાજ્યમાં પચાસ લાખ રૂપિયાની સ્થાવર અને જંગમ મિલકત હતી, અને એના ઉદ્યોગધામે આર હજાર જીવને પ્રમાણિક ગૃહસ્થાધિભર્યું રસજીવન અર્પતાં. રાજ્ય એ સર્વ તંત્રને પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચારી શકે તેમ નહોતું. પોતેજ સ્થાપેલા અમાત્ય અને ‘નાગરિક રત્ન’ ને જાહેર દુભવવા એ રાજ્યને શરમાવે તેવું પગલું લેખાય, એટલે શામ, દામ અને બેદની કૂટનીતિ અજમાવી રાજ્યે એની સત્તા તોડવાનો મક્કમ ઠરાવ કર્યો. પડદા પાછળ કાવાદાવા શરૂ થયા.

રાજ્યે પ્રાથમિક પગલા તરીકે શહેરની હદ બહાર અને કમે શહેરમાં શરાબખાનાં, જીગારખાનાં, અને વાર-વનિતાલયો ખોલાવ્યાં. અમાત્ય પુષ્પકે આ માટે વાંધો ઉઠાવ્યો પણ રાજ્યે આમદાની બહાને ગણકાર્યું નહિ. પુષ્પકના કારખાનાના હદથી દ્રવ્યવાન બનેલા કાચા કારીગરો તે આકર્ષક નર્ક જાળમાં ફીટ માફક ફસાવા માંડ્યા.

રાજ્યમાં હવે ટંટાશીસાદ, ચોરી, જોહુકમી અને અનૃત જન્મતાં અદોષરતને બહાને ન્યાયાલય અને પોલીસ ફોજમાં વધારો કરવો પડ્યો. પુષ્પકથી સવાયો પગાર આપી પુષ્પકના ચાલાક અસ્થિર અને આહ્વાકર્ષક સેવકોને નવી ઉભી કરેલી જગ્યામાં ગોઠવવામાં આવ્યા. આવા અર્ધદિવસ સેવકને રાજ્યે પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લઈ શહેરમાં અનેક પક્ષ ઉભા કર્યા. અમાત્યના સેવક વર્ગ અને રાજ્યના અધિકારી વચ્ચે સત્તા માટે અથડામણ થવા માંડી. પુષ્પકના કામદારોને શંકા પડતા વર્તનના બહાને હેરાન કરવામાં

આવતા. કોઇપણ કારણે ' નાગરિક રત્ન ' છંછેડાઇ માયું હતું કરે એટલે તેમને સકંઝમાં ક્ષેવા વેતરણ થઈ રહી. પુષ્પકે પોતાની ઘણી ખરી જગમ મિલકત રાજ્યમાં સ્થાપેલી સ્થાવર મિલકતમાં રોકી હતી. રાજ્યની આ વડાણ સમજવા છતાં તેનાથી એકાએક હિજરત કરાય તેમ નહોતું. વળી જે યોજના દળ પણ પાંચહજાર વ્યક્તિને પાળતી હતી તે સમેટવા તેનું હૃદય-મન મના કરતાં હતાં તે સમજતો હતો કે પૈસાનાં પાપ કરતાં બેકારીના ગુન્હા કારમા હોય છે. રાજ્ય જોડે સમાધાન અને શરત કરવા કોઈ ત્રાહિત વ્યક્તિ ને લવાદ તરીકે બોલાવવા તે મુંઝવે ગયો.

અને તે તકનો રાજ્યે પુરો લાભ લીધો. સ્વપક્ષના કેટલાક ' દાદા 'એને પુષ્પકના કારખાનામાં ગુપ્તચર તરીકે પોતેજ રાખેલા ' ગુંડા ' જોડે ભેળવી રમખાણ મચાવી, આગ અને મારામારના આવરણ નીચે રાત્રિના કાજળ કાળા અંધકારમાં પુષ્પકનાં કારખાનાં ભસ્મિભૂત કરાવ્યાં. પુષ્પકનાં માણસોને જ આ માટે જવાબ દારૂ દરાવી શહેર બહાર કાઢ્યાં અને કેટલાકને કારાગ્રહમાં ધકેલ્યા.

પુષ્પકે ચાર દિવસમાં પાછા ફરતાં આ હત્યાકાંડ જોયો. તેની કોડોને સુખી કરવાની પ્રેરણા રાજ્યની દંગાશાહીથી મૃતપ્રાય થઇ ગઇ. તેણે બાકીની મિલકત રાજ્યને સોંપી. પંચ નીમી પોતાના જનક જનનીની યાદમાં ' પ્રેમા-વાચ ' સંસ્થા સ્થાપી. એ સંસ્થા દ્વારા બેકારને અન્ન, વસ્ત્ર, વિદ્યા અને આશરો આપવાની એક જ શરત તેણે મુકી. રાજ્યે અમાત્ય-નાગરિક-રત્નની માંગણી મોટા ઉપકાર સહિત માથે ચઢાવી સર્વ યોજના અમલમાં મુકવા માંડતાં પુષ્પક રાજ્યનો ત્યાગ કરી કાશીમાં આનંદભવન નામના સ્થાનમાં રહી જ્ઞાનયોગો બનવા નીકળી પડ્યો.

પોતાની પ્રેરણાથી ઉભા થયેલા આ વાતાવરણને ત્યજી જતા તેને એક જ પ્રકારનો આત્મસંતોષ હતો કે—

દ્રવ્યે રંક હું તોયે, ધર્મે બનીશ ધનવાન.

લગ્ન સ્નેહ.

જે જમાનામાં ભાણા અને રૂડકીનો હાથ મેળો થયો ત્યારે સાંપ્રત સમયની સ્નેહલગ્નની ભાવના ગામડાંની હિંદુ કામમાં “વર્ણશંકર ચરીતર” ગણાતી. ચુંવાળના એ પરગણામાં શ્રમજીવી વર્ગ એમજ શિક્ષણ પામતો કે ‘માથાપે ખોલ્યો તે વર, માકી બધા પર; સ્ત્રીને જીવતે પાળવી અને મુવે બાળવી.’

અત્યારે હિંદુ પચાસ વર્ષ આગળ વધ્યું છે. એ જમાનાની પ્રણાલિકાને ભૂલવતા કોમીવાદ, વટાળ, અનુલોભ-પ્રતિલોભ લગ્ન, હરિજન પ્રવૃત્તિ અને બેકારી એવા મૂઝવતા પ્રશ્નો એ સમયની મમતા, સંપ, અભેદ ભાવના અને સિરછત્ર છાયામાં ચિંતાનો અભાવ ભૂલાવે છે. સમય એજ સાચો શિક્ષક છે.

લગ્ન બાદ ચાર વર્ષે ભાણા અને રૂડકીનો ગૃહસ્થાશ્રમ સમવયસ્કની મળક અને વડીલોના કોડ અનુભવવામાં ‘ચંદ્રોજ’ માફક સરી ગયાં; પણ તે સમય બાદ બનેલા ત્રણ બનાવોએ તેમના જીવનમાં ઉપાધિની આંધિ ઉત્પન્ન કરી. જે જીવન આગીઆની ચમક જેવું બાહ્ય દૃષ્ટિએ લાગે છે તે અનુભવે કેસુડાનાં ફુલ જેવું માલમ પડે છે એ સત્ય સમગ્રવ્યું.

ભાણાના બાપ મરતાં તેમની લાખની શાખનો ભરમ ભાગ્યો અને મરનારે કુટુંબનો મોભો જળવવા ટાણાં ટચકાં ઉકેલતાં ધર, અને ખેતર ઢોર પણ ગીરવી મૂક્યાં હતાં, એ કુટુંબ પણ સત્ય વસ્તુ તેમનું કારણ પતતાં જ જણાઈ આવી.

આમ સર્વ સ્થાવર જંગમ મિલ્કત ધીરપાર કરનાર વાણીઆને હાથે ચઢી ગઇ. રૂડકીનાં માઆપ પણ દેવલોક પહોંચ્યાં હતાં, એટલે દેવા પેટે તેના સ્ત્રીધનને પણ વાણીઆએ હિસાબમાં ખાંડીવાળવામાં અગવડ જોઈ નહિ. આમ ગામમાં ઘર કે સીમમાં ખેતર ન રહેવાથી ભાણેા પોતાની સ્ત્રી અને એ બાળકોને લઈ સંચે કામ કરી પેટીયું મેળવવા રાજનગરમાં આવ્યો. સંજોગો મનુષ્યને દોરવે છે અને જીવનનું ધડતર કંડારે છે.

રેશને ઉતરતાં જ આ અઘણ્યાં દંપતીને ગામડાની સરળતાને અદ્દલે ઘટિકાયત્રના કાંટા જેવી ગ્રથિત ઇંદ્રજાળ જેવું લાગ્યું. કોઈ રસ્તા બતાવવા કે અનુકંપા દર્શાવવા દુરસદવાળું લાગતું નહતું. આખરે એક ધર્મશાળાએ એમનું અને એમનાં બાળકોનું સ્વાગત કર્યું. પાસેના પરચુરણમાંથી ભાણેા ચવાણું લઈ આવ્યો, અને એ કુટુંબે વાળુ એનાથી પતવી, ધર્મશાળાની ચકલીએથી પાણી લાવી પીધું. આમ એ ત્રણ દિવસ નબ્બું. પણ આખરે જીવન વિગ્રહમાં અસ્મિતા જળવવા ભાણેાને રેશન પર જઈ “બેગારી” કરવાની ફરજ પડી. રોજ દસબાર આના માંડ મેળવે અને એમાંથી મુકાદમને ત્રણ ચાર આના ચાપાણીના આપે. બાકીની રકમ ઉતારે લઈ જાય અને એમાંથી છોકરાં માટે વીંશીમાંથી ‘દાળભાત’ નું ભાણું મંગાવે અને એ બે જણ ચવાણું કે ચણા ફાકી ચલાવે.

આમ ત્રણેક માસ જીવન ગયડાવ્યું, પણ એ સ્થિતિ પણ દૈવ રૂઠતાં પ્રતિકૂળ થઈ. તેમનું એક બાળક છોકરી-ભાડુતી અસ્વચ્છ ખોરાક, ચોક્ખી હવાનો અભાવ અને સ્થાનાંતરને લીધે પાણીફેરથી મરડાનો ભોગ બની મરણ પામી. આ વાતાવરણે છોકરાને પણ અણીશુદ્ધ છોડ્યો નહિ. એ પણ કમળાનો ભોગ બનતો હોય એમ લાગ્યું.

જેમ કોઈ હિંસક નરમાદાને શિકારીના હાથમાં ફસાતાં પોતાનાં અવ્યંતને જોઈ આત્મજગૃતિના ચમકારા અશ્રુધારા વ્યક્ત કરતાં જોઈએ છીએ તેમ પોતાના લગ્ન-રનેહના એકજ અંકોડા જેવા પુત્રને

પુત્રી પાછળ પરવરવા તૈયાર થયેલો જોઈ રૂઢી અને ભાણાના હૃદયની તાંત્રી ઝલ્લઝલ્લી ઉડી. ધર્મશાળામાં ઉતારિઓનાં વાસણ માંજી, પાણી ભરી રૂઢીએ આવક વધારી અને એ પૈસા છોકરાની માવજત અને દવા પાછળ ખર્ચ્યા. સારા વૈદના ઉપચારથી છોકરો અચી ગયો પણ તેણે દષ્ટિ-જોવાની શક્તિ-ગુમાવી.

રૂઢી અને ભાણા પટેલે પુત્રની આ દશા માટે ધાયું દિવ દુભવ્યું પણ “લેખો લખ્યા લલાટે” સમજી મન વાળ્યું. પડતા પર પાટુ માફક સ્ટેશને હતે પરવાના વગર મજુરી મળતી નહોતી અને નૈવેદ્ય વગર પરવાનો મળતો નહતો, એટલે ભાણાને જેમ એક સંતાનના પોપણનો ભાર ઓછો થયો લાગ્યો તેમ જીવતી ત્રિપુટીને ખારાક અપાવવા ટાંચ પડતી લાગી.

આમ અન્ન અને દાંતને વેર થતાં એ યુગલે ધર્મશાળાનો ત્યાગ કર્યો અને ઓટલા અને રોટલાની વેતરણમાં શહેરના રસ્તાઓ પર બીખીને-અંધપુત્રનું આવરણ લઈ-દાતારોની અનુકંપા ઉપજાવી દસેક રૂપિયાની મુડી ગાંઠે કરી. માનવીમાંથી સ્વમાનરૂપી ભાવના ગરીબાઈરૂપી કળિ ઝરતી જાય છે, ત્યારે વિવેક નષ્ટ થાય છે અને તેનું પરિણામ શ્રમ, ન્યાય, સત્ય, પ્રભુ પ્રેમ અને સરળતાની ઓટમાં આવે છે. પેટે પાટા બાંધી છોકરા માટે દવાના પૈસાની ત્રેવડ કરનાર પણ રૂઢી અને ભાણો હતાં, અને દિવસે શેરીએ શેરીએ માંગણ બની યાચના કરનાર અને દેવાલયને ઓટલે રાત્રી પસાર કરનાર પણ એજ હતાં! ફક્ત એજ ગુણિકાઓ તેઓમાં વિદ્યમાન હતી-લભ રહેલ અને ઈશ્વરકૃપા.

રાજમાર્ગ પર દુકાનેથી પાન ખાવા, જોડાને ચળકી કરાવવા, કે અન્ય કામ માટે જનારને લોટ પૈસો કે વસ્ત્ર માંગનાર યાચકની આજીજી ભરી મક્કમ માગણીનો અનુભવ થયો જ હશે. ભાણો, તેનો છોકરો અને સ્ત્રી આ પ્રદ્ધતિ ગ્રહણ કરી માગતાં હતાં.

એક વખત એક ધનવાને અનુકંપા કે બોકિયણાથી પ્રેરાઈ એ ત્રણેને પોતાને આવાસ આવવા સૂચ્યું. બંગલે વાર્તાલાપ થતાં એ અભ્યાગતો પોતાના પરગણાનાં અને કામનાં માલમ પડતાં બાણને પોતાની “ મીલ ” માં જાંપા કારકુનની અને રૂડીને ઘરમાં દેખરેખ રાખનાર કારભારણની કામગીરી આપી. આ માટે ખાવાપીવા ઉપરાંત માસિક ચાળીસ રૂપિયા પગાર. આમાં શેઠની બેવડી નેમ હતી. સરળતા, સત્ય નિષ્ઠા, અને પ્રમાણિકપણાથી બાણજી મીલ કામદારમાં ‘ ભગત ’ નામે પ્રખ્યાત થયો. શેઠે બાણજીના જીવનમાં ઘણો રસ લેવા માંડ્યો. તેમણે તેના પુત્રને સ્થાનિક આંધળા ખડેરાની શાળામાં વાંચતાં, નેતર ભરતાં અને સંગીત શીખવા મુક્યો. આ સર્વ ચાત્ર-બાજીમાં શેઠની ઈચ્છા રૂડીને વશ કરવાની હતી. શેઠાણીની હાજરીમાં કે ગેરહાજરીમાં અનેક કામ પ્રસંગો ઉભા કરી તેમણે રૂડી નેડે ગમે તેમ બોલવા ચાત્રવાની છુટ લેવા માંડી. શેઠની આ વર્તણૂક માટે રૂડીએ શેઠાણીનું ધ્યાન ખેંચ્યું, પણ આથી બેવડા વિકારવશ બની શેઠે રૂડીને અડપહું કરવાની છૂટ લીધી. રૂડીએ આ દશા પોતાના લગ્ન સ્નેહને આધક લાગતાં નોકરી જ મૂકી દીધી. સમજાવી શકાય એટલા પ્રમાણમાં બાણજીને તેણે વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી.

આખરે રૂડીએ મીલ બહાર એક ચોરડી ભાડે લઈ ત્યાં ગાંડીઆ, બજાયાં, બેળ, ચેવડો અને ભુસાની ખાવાનું વેચવાની દુકાન જમાવી. સારો માત્ર, સ્વચ્છ અને રોચક બનાવટ અને રૂડીની મીઠી બોલીથી “ રૂડીની દુકાન ” આજુબાજુના મીલ વિસ્તારમાં જાણીતી થઈ ગઈ. રોજ પાંચ છ રૂપિયા વકરો થવા માંડ્યો. બાણજી અને રૂડી છ માસમાં તો બેવડી આવકથી અને ત્રેવડી સાધારણ પૈસાવાળાં થવા માંડ્યાં.

પોતાની ધારણામાં નાસીપાસ થયેલા શેઠ સીધી રીતે રૂડી કે બાણ પટેલ ઉપર વેર લઈ શકતા નહતા, પણ બાણાની-પોતાને પૈસે રૂડીને દુકાન ચલાવવા અપાતી-આવક તેજેદ્રેષ અને અહંધાતકની

બેવડી પીડાથી તેમને આંખના કણા માફક ખૂંચી રહી હતી. બરાબર નોકરી બજાવતા કામદારમિત્ર એ હાજરી કારકુનને તે રજા આપી શકે તેમ ન હતું. એક વખત તેમણે પોતાના બંગલામાં વપરાતા ઇમારતી માલ, મીલમાં જમે કરાવવા ખાલી ગાડાં મોકલ્યાં હતાં. બાણાએ માલ વગર આવકની પાવતી આપી નહિ. આ વાત વધારે ઝોળાય તો પોતાની પોલ પકડાય માટે શેઠે બાણાને પ્રમાણિક ઠરાવી પગારમાં દસકો વધારો પણ.....

તેમાંએ શેઠની પણ ચાલખાજી જ હતી. ખાનગી નોકરીમાં પગારની રકમ એકદમ વધે એટલે પાણીચું આપવાની પૂર્ણ ખર્ચ સમજવામાં આવેછે. બાણાએ તે માટે તૈયારી કરવા માંડી અને રૂઢીની દુકાનમાં ધ્યાન આપવા માંડ્યું. એક વખત રાત્રે રૂઢી અને બાણો તે દિવસનો વકરો ગણતાં હતાં, તે વખતે મીલનો પઠાણ ચોક્કીદાર બજાયાં લેવા આવ્યો.

બાવતાલ અને વજન માટે રકઝક કરી તેણે રૂઢીને ગાલિપ્રદાનથી અપમાનવા માંડી. બાણાએ તેને-શેરખાને જખાન બંધ કરી ચાલ્યા જવા કહ્યું. ત્યાં પઠાણે તેને પણ અપશબ્દ કહી, પાસે પડેલી લાકડાની બાજડ તોળીને લમણા ઉપર ઝીકી દીધી. આ કાતિલ ફટકાથી બાણો મગજનું સમતોલપણું ગુમાવી જમીન પર પડી ગયો. રૂઢીની ત્રાડથી બેગા થયેલા મીલ કામદારો પઠાણ પર તૂટી પડવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યાં રૂઢીએ તે બનાવને અકસ્માત જણાવી પઠાણને મદદે આવનાર તરીકે ઝોળખાવ્યો. રૂઢીની આ ખાનદાની પર શ્રીદા થયેલા શેરખાને શેઠની આવી ગંદી કામગીરી માટે આવવા માટે અફસોસ થયો. બેબાન બાણાને ખભે ઉચકી તે પાસેની ઇસ્પીતાલમાં લઈ ગયો.

દસ દિવસે બાણો બાનમાં આવ્યો, પણ તેણે સાન તો ગુમાવી. તે આજીવન શૂન્યમનસ્ક રહેશે એવો દાક્તરનો મત હતો.

શરખાંએ બેઠમાન શેઠને તેમની હિંસક કીનાબોર વૃત્તિ માટે સખ્ત શબ્દોમાં કહેવાથી સમય સમજી તેમણે મૌન સેવવામાં વ્યાહવારિક હહાપણ ગણ્યું.

રૂડીને શહેરમાં ખીજી છ માસ કાઢતાં બરડે પાણી ઉતર્યાં. અંધ પુત્ર અને શન્યમનશ્ચ પતિની ચાકરી ઉપરાંત દુકાન અને ધરકામ સંભાળવામાં તેણે કાયાને કસવા માંડી. પણ તેના મન ઉપર ફારગતી લઈ પોતાનું ધર માંડવાનું કહેનારાંના અને સગાનાં દબાણે ભારે આવરણ જમાવી દીધું. પોતાના લગ્નસ્નેહને તે બદો લગાવવા માગતી નહોતી. તેને પોતાના જીવને કે જીવનને કાલિમા લાગવા દેવી નહોતી. જે લગ્નસ્નેહે તેમને શહેરમાં પ્રવાસી, માગણ, નોકર અને દુકાનદાર બનાવ્યાં હતાં, તેમાં સ્વપતિને સમાન હિસ્સો તે ગણતી હતી. હવે તે પૈસે, વિચારે, અને ધર્મે ધનવાન હતી.

છેવટે બાણેા ચિત્તભ્રમ અવસ્થામાં પંચત્વ પામ્યો. રૂડીને હવે લગ્નસ્નેહની સાંકળ-અંધ પુત્ર-માટે જ જીવનમાં રસ રહ્યો. એ અરસામાં શેઠાણી દેવ થતાં, શેઠે રૂડીને નાતરૂં કરવા કહેવડાવ્યું. પાછળ પડેલા શેઠની જાળમાંથી છટકવા, રૂડી શહેરની દુકાન સમેટી લઈ, અંધ પુત્રને લઈ પોતાને વતન જતી રહી. ત્યાં બે ચાર ગાયો રાખી, દૂધ વેચી પોતાના અંધપુત્રને ધંધાની લાકડી સમ તે થઈ રહી. આમ રૂડીએ લગ્નસ્નેહ નલાવી જાણી બતાવી આપ્યું કે “માનવી જન્મ કરતાં કર્મથી મહાન ગણાય.”

ધૂન

બાળ વર્ગમાં ‘ધનનો ધ’ શીખતાં બાલ માનસને એવી કલ્પના તો બાળ્યેજ થઈ શકે, એ ‘ધ’ સાથે ‘ધર્મ’ ને વૈમનસ્ય થાય, અને ‘ધન’ ને મિત્રતા થાય ત્યારે ‘ધૂન’ સત્તાશીલ બને ! ધનમલ મારવાડીની બાળતમાં કંઈક આવું જ બન્યું હતું.

‘પેટ’ માટે એ મારવાડથી રાજનગર આવ્યો ત્યારે શરીર સિવાય બીજું કંઈ એની પાસે નહોતું. રાજનગરમાં આવી એણે ચિનાઈસીંગ અને સાકરીયા ચણાનો ખુમચો ફેરવવા માંડ્યો, ને સાથે ધરમ પાળવામાં-રોજ દેરાસર જવામાં, અને પ્રાર્થનાપૂર્વક ભક્તિ કરવામાં એ ઘડિયાળના કાંટા જેવો ચોક્કસ રહેવા માંડ્યો. પૈસા થતાં એણે ગોળ અને મસાલાનો ધંધો શરૂ કર્યો. વેપાર વાંઝીયો ન હોય, એ લોકોક્તિ અનુસાર બે વર્ષમાં તો તેણે સારી કમાણી એકઠી કરી. આ રીતે જેમ ધન એકઠું થતું ગયું, તેમ દુઃખ-સાથી ધર્મ તેને તજવા આનાકાની કરતો હોય, એમ લાગવા માંડ્યું. પ્રથમ જે નિત્ય દેરાસરે જતો, તે હવે વાર તહેવારે જવા લાગ્યો.

ધીરે ધીરે ધનમલ શેઠ બન્યો, અને ચોકમાં ‘હાટ’ જમાવી દીધી. નાણાં ગાંઠે થતાં તે મારવાડ ગયો અને મોટાભાઈ રોકડચંદની મદદથી પરણ્યો. બે ત્રણ માસ બાદ એ રાજનગરમાં પાછો આવ્યો, ત્યારે દિવાળીની રૌશની જેવા કેડે વસ્ત્ર પર ફરતો સોનાનો કંદોરો દર્શાવી તેની લાડીજી લાડુબાઈ પણ મારવાડના દ્રવ્ય પ્રદર્શનની રસમ દર્શાવતી આવી હતી !

લાડુના પગલે કહો કે પૂર્વની ધર્મશ્રદ્ધાએ પણ દિને દિને ધનમલ યથાનામ ધનકુબેર બનવા લાગ્યો. દુકાન મોખરા પર હોવાથી વકરો

સારો થતો, અને જલ્પ કે મિલકત પર ફક્ત પચાસ ટકા વ્યાજે નાણાં ધીરી સારો નફો એ તારવી શકતો. બીજી જ દિવાળીએ લાડુઆદ પ્રસવાર્થના શુભ કામે પિયર ગઇ, ત્યારે ધનમલ શેઠ પાસે લાખેક રૂપિયાનો કાંચન અને રોકડનો સમૂહ હતો.

અમદાવાદી શેઠીયા માફક મારવાડી પણ ધ્યેય વગર ધન સંચય કરે છે; પરંતુ એનો વ્યય પણ પોતાની માનેલી ધૂન પાછળ જ કરે છે. એઓ પૈસાને તાણી લાવે છે, તેની સાથે જ લોભ, ધૂન, ખુશામત, કાચા કાન અને કાળી દાનતને પણ ધસડી લાવે છે. ધનમલ મારવાડીની બાબતમાં તો આવું જ બન્યું.

મોદી હાટની એણે શરાશી પેઢો બનાવી હતી, અને રોજ હજારો રૂપિયાની ઉથલપાથલ કરી લાખે લેખાં ગણતો. રોકડચંદે તેને ઇન્દોર, રતલામ દુકાન કાઢવા સલાહ આપી હતી. કેમકે રાજનગરના શ્રીમંતો સામે ધનમલ ટકી શકે કે નહિ તેને શંકા હતી. પરંતુ ધનમલને એ વાત રચતી આવી નહિ.

જેમ જેમ ધનની પ્રાપ્તિ વધારે થતી ગઇ, તેમ તેમ તેની સાથે ધૂન પણ આવતી ગઇ. હકીમચંદને 'સર' નો ખિતાબ મળ્યો, પેલા પોકરણા જળભરા રંગીલદાસને 'રાવ સાહેબ' ની ઉપાધિ મળી, તો આ ધનના ભંડાર ધનમલને એવું માન-ચાંદનું લલામ કેમ ન મળે? એ વિચાર-ધૂને ધનમલ શેઠે ત્રિધા પ્રવૃત્તિ આદરવાનો આરંભ કર્યો.

આખા બજારને-રૂ બજારને-એક હથ્થુ કરવા નાણાં પાથરી ધનમલે પોતાનું મંડળ જમાવ્યું. જેઠાલાલ શેઠ, મહમદ મુકાદમ, રૂબેન ઇજનેર, પેસ્તનજી દલાલ, અને શંકરચંદ શરાફને પોતાની ટોળીમાં ભેળવ્યા. રૂ બજારના રાજ થવાની એની નેમ હતી, ને સાથે સાથે એકાદ સરકારી ખિતાબ મેળવવાની વાંછના પણ હતી. એટલે વધુમાં જાહેર પત્રોમાં પોતાનું નામ છપાવ, એવી જાહેર પ્રવૃત્તિ-

ખુલ્લી સખાવત કરી એવાં નાગરિક કાર્યોમાં પણ એણે આગેવાની ભર્યો ભાગ લેવા માંડ્યો. સરકારી ઉપાધિ મેળવવાનો માર્ગ સરળ કરવા ખાતર પટાવાળાથી માંડી મોટા અમલદાર સુધી સૌને ‘નૈવેલ્લ’ ધરાવી ખુશ રાખવા માંડ્યા; ને એવાં જ બીજાં કાર્યોમાં છૂટે હાથે નાણાંનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો.

આમ કરવાથી ધનમલને ખાત્રી હતી, કે બહુમાં બહુ નાતાલ સુધીમાં તો પોતે ‘એરોનેટ’ બની જ જશે. તેની આ ધાર્મિક ધૂને જ મારવાડીની સૂમ મનોવૃત્તિને ‘સેફ્ટી વાલ્વ’ ઉઘડાવી, ઉદાર બનાવવામાં અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો. આ પણ એક સમય પહોં જ હતો.

કહેવાય છે કે, લેખકો સ્વધૂન કે સ્વાનુભવ મુજબ કોઈ પણ વિષયને સારો નરસો શબ્દચિત્રમાં રજુ કરે છે; પણ ધનમલની બાબતમાં તો તેની ધૂન સત્ય સ્વરૂપમાં જ રજુ થઈ છે. અને એથી જ નાણાં આમ ઉઠાડી ન દેવાના રોકડચંદના શિખામણ પત્રો, હાડુઆઇએ આપેલા સ્વપુત્રના સોગન, ને મારવાડી વેપારીઓની ફરકસર કરવાની આજીજી, તેના ધૂની મન-પવનથી ઉડી જવા માંડી, તેનું ખુશામતખોર મંડળ તેજમાં હોવાથી ત્રણ વર્ષમાં આંવક કરતાં ખરચ્યો આંકડો વધી ગયો. તેમ છતાં છાપખાનામાં જાણે તેના જ નામના અક્ષરો ખૂટયા હોય, તેમ દર વખતે ખિતાબધારીઓની વચ્ચે તેનું જ નામ છાપવું રહી જતું! તેના જ મંડળના જેઠાલાલ શેઠ જે. પી. થયા, રૂબેન સી. આર્ચ. ઈ. થયા, પેસ્તનજી ‘ખાન બહાદુર’ બન્યા, પણ ધનમલ શેઠ તો પૈસે ટકે ખુવાર થવાં છતાં ‘મારવાડી શેઠ’ જ રહ્યા!

શેઠના કારભારની આ પોલનો લાભ લઈ ત્રણ વર્ષમાં એમના શંકરચંદ અને મહમદે પણ પોતાની ચાલીઓ બંધાવી દીધી, અને આખરે એ મંડળે ધના શેઠના દેવાના પડધા સંભળાતાં, સ્વમંડળ સમેટવાનું પગલું ચ બરી લીધું.

ત્રણ વર્ષ બાદ ધનમલ શેઠની 'લોહાને પાયે' પનોતી બેઠી હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. આકૃતમાં જંગળ વધે તેમ શેઠને ખીજાં બે સંતાનની વધુ પ્રાપ્તિ થઈ; તે સાથે એમની કંપની પોકળિયા જણાતાં પેઢી પર માગનારનો દરોડો પડ્યો. ૩ બજારમાં 'રાજ' થવા માટે પણ ધનમલનાં નાણાં રોકાયલાં હતાં.

એટલે 'પાંચડીનો વળ છેડે' તેમ એમને નાદારજી બનવું પડ્યું ! દશાના રંગ ન્યારા છે ! એમને જ પૈસે તાગડધિના ઉડાવનાર લીલાવનના સુડા જેવા એમના ખાંધિયાઓએ પણ એમને મદદ ન કરી, એટલું જ નહિ પોતાનાં નાણાં માટે તકાદો કરવા ઉપરાંત માગનારને પણ 'દાવા' દાખલ કરવા માટે ઉશ્કેર્યાં.

આમ ચારે તરફથી ધનમલને ઘસારો લાગતાં, અજ ને દાંતને વેર થાય એવી દશા પ્રાપ્ત થઈ. નાદારી બેતાં કોર્ટે સહી મિલકત હરાજ કરી માગનારને રૂપિયે દોઢ આની ચૂકવી આપ્યું. રોકડચંદે સલાહ આપવા સિવાય ખીજી મદદ ન કરી, ને કુબેરમાંથી કંગાજ બનેલા ધનમલને હવે પોતે, લાકુઆઈ તેમજ ત્રણ સંતાનનું પોષણ કરવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું ! એક દિવસનો લાખો પતિ અન્ન માટે શહેરના સઘળા લતાઓમાં અથડાયો, પણ કાંઈ ન મળતાં 'બૂખ્યો મારવાડી રહે' તેમ એક ઠેકાણે બેસી ખરેખર રડ્યો ! એના રૂદ્ધને એની ધૂનનો નાશ કર્યો ને ધર્મ એને સાંભર્યો, પણ હવે શું વળે ?

ખીજ જ દિવસના પ્રભાતે તેણે રળિયામણા રાજનમરનો ત્યાગ કર્યો...હાલ એ ક્યાં છે, તેની તો ખબર નથી; પણ સંભવ છે, કે ધર્મે તેને મદદ કરી હોય તો ગુજરાતના કોઈ ગામમાં તે 'કરિયાણાનો કાથળો' કરી પેટીયું ફૂટી કાઢતો હશે !

ધૂન માણસને દુઃખના દરિયામાં ડૂબાવી દે છે. અને એમાંથી ફૂટી નીકળતો ધર્મ પુનઃ તેને તારે છે, આપણને ખાત્રી થાય છે કે:-

“ રસ બુદ્ધિ પ્રભુ સહુ માનવનાં,
રસઐક્ય વિના અહીં વ્યર્થ જતાં.”

મહેમાન

અવિનાશને તેના જુદા જુદા હિંદી સામયિકોના લેખપ્રકાશને લીધે કાઠિયાવાડના એક દેશીરાજ્યે હિંદી-પ્રચારક નીમ્યો ત્યારે તેને ‘સીવીલીઅન’ ની જગ્યા મળ્યા જેવો આનંદ થયો. કલકત્તા યુનિવર્સિટીનો ‘મેટ્રિક’ થયા બાદ તે બે માસથી બેકાર હતો, એટલે આટલા ટુંક સમયમાં માસિક ચાળીશ રૂપિયા પગાર અને કોલસા ને ગ્યાસતેલ મફત મળવાની શરત, તેને ‘વર્સેલ્સની સુલેહ’ જેવી લાગી. અલ્લાબાદથી મુંબાઈ આવી, સ્ટીમર માર્ગે ભાવનગર ઉતરી તે પોતાની રોજીના સ્થાન, રાજ્યના પાયતખ્તમાં ઉપડી ગયો.

બાબુજીએ પહેલાં તો પોતાની વાગછટાથી શાળામાં સનસનાટી ફેલાવી દીધી; પણ લખવું અને મનમાં ઠસાવવું એ બે ભિન્ન કળા હોવાથી અવિનાશના સામયિકોના, નવલકથાના, ચિત્રપટ ગાયનના અને શૃંગારી હિંદી પદ્યના જ્ઞાનનો ક્રમે ક્રમે વિનાશ થવા માંડ્યો. વળી વ્યારણુ, જેના વડે ભાષાનું અંધારણુ યોગ્ય તેમાં તો તે શન્યમનરક હતો. જેમ તેમ છ માસ ‘ફેકોબોજી’ ચલાવ્યા બાદ સત્રાંતે લેવાતી હિંદીની પરીક્ષામાં તેના શિષ્યો લખવા અને બોલવામાં ગુજરાતી-હિંદી વાપરવા માંડ્યા એટલે બેસતા વર્ષની બોણીમાં અવિનાશને પાણીયું મળી ગયું.

વસંતપંચમીએ લગ્ન કરવાની મહેચ્છા સેવતા બાબુજીને, આમ અધુરે ‘રીવટ’ થવાની દશા પ્રાપ્ત થતાં, પોતાની પાસે વધેલા દસ રૂપિયામાંથી ‘રાજનગર’-પોતાના બેકાર દેહને લાવવા, અમુક નૈવેદ્ય અમિરથને ધરવું પડ્યું.

વિરમગામે સ્થાનાંતર કરાવી, અગ્નિરથે અવિનાશને અમદાવાદ સ્ટેશને પહોંચાડ્યો. ખીરસામાં ફક્ત ચાર રૂપીઆ, ત્રણ આના અને એક પૈસો હતો. એટલે આગળ વધાય, પણ અલીગઢ સુધી પણ પહોંચાય તેમ નહોતું. અને રાત્રિના વખતે અમદાવાદમાં જવું પણ ક્યાં? આખરે વીશી કે ધર્મશાળામાં રહેવાનો મનસૂમો સેવતો અવિનાશ પોતાની કંતાનની થેલી ઉચ્ચકી આગળ વધવા માંડ્યો.

“આપ જ કાલીચરણ બાપુ ને? ભાવનગરથી આવતાં આપને કંઈ તકલીફ પડી નથી ને? શેઠની મોટર તૈયાર છે. આપને શાહી-બાગના બંગલે લઈ જવા.....”

અવિનાશને આ સર્વ ગોડબંગાળ લાગ્યું. ‘ના’ કહેવાનો નિશ્ચય કરતા તેના મનને તેની સાહસિકવૃત્તિએ પાનો ચઢાવી કહ્યું; ‘જા અને જો!’

ખાદીધારી ગુમાસ્તાને પગલે પગલે તે મોટર તરફ ચાલ્યો. તેને મોટરમાં બેસાડી પ્રાઇવરને અમુક હુકમ આપી, ગુમાસ્તો શેઠનાં સંપેતરાંને લીધે દશ કલાકની નોકરી પુરી કરી, કુટુંબ બેગો થવા એક આનો ખર્ચા ‘સ્ટેશનથી ભદ્ર જતી બસ’ માં બેસી ગયો. માધવપુરાથી શાહીબાગ તરફ જતી ‘પ્રાઇવેટ’ માં અવિનાશ ‘હવે શું!’ એ પ્રશ્ન મનમાં છણતો હતો.

મોટર શાહીબાગ રોડ ઉપર આવેલા એક બેઠા ઘાટના બંગલા પામે આવીને ઉભી રહી. ખાદીના સ્વચ્છ ‘યુનીફોર્મ’ માં સજ્જ થયેલા એક દરવાને બારણું ઉઘાડી અવિનાશને વંદન કર્યા. એક મરાઠણ દાસીએ તેમનો સામાન લઈ દિવાનખાનાનો રસ્તો બતાવ્યો.

અવિનાશે એકી જ નજરે બેઠા લીધું, કે બંગલાની બાંધણી ‘ઇમ્પીરીયલ દિલ્હી’ ના સરકારી નિવાસસ્થાન જેવી પદ્ધતિની હતી. વચ્ચે એક મોટો ‘હોલ’ અને આગળથી વર્તુલમાં બીજા છ ન્હાના ખંડ હતા. દિવાનખાના અને બીજા ભાગો ઉપર પાકું ધાણું હતું. માળનું નામ નહોતું. વર્તુળાકાર ધાણું એજ માળ ગણી શકાય.

દિવાનખાનામાં સોળ વર્ષની એક કુમારિકા બેઠી હતી. અવિનાશે તેને ‘ જય જય ’ કરી પાસે પડેલા ‘ આરામાસન ’ પર લંબાવ્યું. રૂપેરી ઘંટડીના અવાજે તે સુંદરી બોલી.

“ આપુએ કહ્યા મુજબ તમે બરાબર આવ્યા જ. કાશીની તમારી કઝાસેવાનાં વખાણુ તેમણે મને કહી સંભળાવ્યાં.”

“ ભાવનગર રાજ્યે પણ તમારી ઠીક કદર કરી. ‘ કલારત્ન ’ નો ખિતાબ હજુ કોઈ ગૂજરાતીને મળ્યો નથી, તે તમને કાશી જેટલે દૂર સ્થળેથી બોલાવી આપવામાં રાજ્યની મોટાઇ જ ગણાય.”

“ હં...અં...અં ” કહેતો અવિનાશ ભુલભુલૈયાનું પ્રહસન સમજવા માંડ્યો. પોતે—કાલીચરણ—કાશીના કઝાકારના સ્વાંગમાં છે, એ સમજતાં તેની કુશાગ્ર બુદ્ધિને વાર લાગી નહિં. ‘ માથે પડી વિશ્વદેવા ’ માફક એ પાઠ પૂર્ણ બજવવાનો તેણે નિશ્ચય કરી દીધો. કંઈક સ્વગત ગણુગણીને તે પ્રગટ બોલ્યો.

“ એ સર્વ શેઠ...અં...અં ” શેઠનું નામ યાદ લાવતાં તેણે ‘ અ ’ થી શરૂઆત કરી. તે કન્યકાએ ‘ અમીચંદ ’ નામ ન કહ્યું હોત તો તે ‘ ઝ ’ સુધી જવા તૈયાર હતો ! “ અમીચંદ—આપના આપુની કૃપા અને કઝાની કદર રાજવી ન કરે, ત્યારે કાણુ કરશે ? ” બેઠે બાજુ તેણુ મસ્કાથી મુઝાયમ બનાવવા માંડી. આ સમયે આવી પહોંચેલા અમીચંદે હસી દીધું.

અમીચંદ શેઠે પોતાની પુત્રી પ્રજ્ઞાની બોળખાણુ કરાવતાં કહ્યું; “ કાલીચરણ, આ છોકરીને ધાવણી લઈ એની મા અને હું કાશીમાં તમારે ત્યાંજ ઉતર્યા હતાં. આજે એની મા નથી, અને આવતી વસંતપંચમીએ એને અત્રેના ઝવેરી કુટુંબના જીવરાજ જોડે પરણાવી પારકી કરવાની છે.”

છોકરો ‘ બી. કોમ ’ પાસે થયેલો છે. એને અત્યારે તેના આપ તરફથી મળેલી બે માથે અને લાખેકની મિલકતનો વહીવટ સારી રીતે કરે છે, ‘ કોમ જમાઈ તો સારો શોધ્યો છે ને ? ”

“ શેઠ, તમારી પસંદગીમાં ખામી હોય ? ઝવેરી હીરાની જ પારખ કરે ને ! ” અવિનાશ બોલી ઉઠ્યા.

“ અને કાલીચરણ કાકા, મહારે કાશી આવી તમારી હવેલીઓ, અને તેમાંએ ખાસ કરીને જીનાં આવડાંએ જોવાં છે. આપુ તેનાં વખાણુ દિવસમાં દસવાર કરે છે. ” પ્રજાએ કહ્યું.

“ અરે, હા ! હું તમને લખતાં ભૂલી ગયો. અમારા જમાઇરાજને પુરાતત્વ શિલ્પમૂર્તિઓનો ખાસ શોખ છે. જૈનયુગની પ્રતિમા માટે તે મરી શીટે છે. તમારે ત્યાં તો બ્રાહ્મણયુગ, બૌદ્ધયુગ અને જૈનયુગની પુરાણી પ્રતિમાઓનો ભંડાર છે ને ? ”

“ હા, તેમાંની કેટલીક તો જર્મની, જાપાન અને અમેરિકા પણ ગઇ છે. હજી પણ થોડું ઘણું—”

એ વખતે જમવાની તૈયારી થયાની ભટ ખજર લાગ્યો. પ્રજા પાણી પાટલાની વ્યવસ્થા કરવા ગઇ. અમીચંદ અવિનાશને એક ચોરડી પાસે લઇ જઇ તાણું ઉઘાડી બોલ્યો. “ કાલીચરણ, આ મૂર્તિની શા કિંમત ધારો છો ? જૈન સમય જેવી તે લાગે છે ને ? ”

“ હસેક રૂપિયા : ”

તેને અટકાવી અમીચંદ બોલી ઉઠ્યો. “ અરે યાર ! તું અમદાવાદના બજારને જાણતો નથી લાગતો ! અહીં તો રૂપીઓ કહે તો પરઠાણુ કરતાં આનો આપે ! જો આ પ્રતિમા હું ગુજરીમાંથી ફક્ત બેજ રૂપીએ લાવ્યો છું. આપણે ત્હારી મદદથી જમાઈ પાસેથી તેના બે હજાર રૂપીઆ લેવા વિચાર છે. ત્હારી દલાલી નહિં જુલાય. ત્હારા સંબ્રહમાંથી તે વેચવા આણી છે, એવા કથનને ત્હારે જાળવી લેવાનું અને સોદો પાર પાડવાનો. કબૂલ છે ને ? ” અમીચંદ શેઠે રીઝી અવિનાશના બરડા પર ધપ્પો મારી કહ્યું.

સંસ્કાર કે સંજોગને લીધે અવિનાશને, અમીચંદની આવી-દિકરીના-જમાઈના દામમાંથી કમાઈ કરવાની મહેચ્છા ગમી નહિ.

તેણે અર્ધમૌન સૂચવતાં ‘ હું ઉં ઉં ઉં ’ કાર ધીરે સાદે પોકાર્યો. એ ઉચ્ચાર ‘ હા-ના ’ ના દ્વંદ્વસૂચક હતો.

એ અરસામાં દરવાને આવી અમીચંદના કાનમાં કંઈક કહ્યું. અમીચંદે દરવાનને કંઈક સંજ્ઞા કરી. અવિનાશ અને અમીચંદ વર્તુળમાં ફરતા ફરતા, એક ઓરડાના દ્વાર આગળ આવી ઉભા. ત્યાં પાયજામો અને કફની પહેરેલો છ શીટ ઉંચો યુવાન અવળો પણ સ્થિર ઉભો હતો. તે સ્થિર પુતળા માફક ઉભો હતો. અવિનાશે તેની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું, “ આ મીથુનું પુતળું સાવ જીવતા જેવું લાગે છે. એને કેટલે લાવ્યા અને કેટલા દામે જમાઈને વેચ્યું છે ? ” એવું પેલા પુતળાએ ગોળ ફરી અવિનાશને ગળચીથી પકડ્યો અને કહ્યું : “ યદમાશ ! મહારા નામે અમીચંદ શેઠને થાપ આપવા માગે છે ? ત્હારી દફી ખોખરી કરી, ડોક તોડાવી :

“ અને ભૈયા ! તે અમીચંદ શેઠે તોડવાંજ પડશે. ” અવિનાશે મક્કમ સ્વરે કહ્યું.

શેઠે કાલીચરણને સંજ્ઞા કરી, એટલે તેણે અવિનાશને છુટો કર્યો; અને અવિનાશને સામ અને દામથી ચાલી જવા સમજાવવા માંડ્યો. અવિનાશને અમીચંદ શેઠે પાંચસો રૂપિયા આપવાની શરત પણ કરી. તેણે તે માંગણી ડોકરે ચઢાવી કહ્યું કે ‘ તમારા બોલાવ્યાથી હું આવ્યો છું; અને હવે તો તમારા જમાઈજનનાં દર્શન કરીને જઈશ. તે ત્રણે જણા સમજીતી પૂર્ણ કરે એ અરસામાં આગળ પ્રજ્ઞા, અને થોડીવારે એક યુવક ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. યુવકને અમીચંદે જીવરાજ તરીકે ઓળખાવ્યો. તે બુદ્ધિ અને નીતિની પ્રતિભા જેવો પ્રતિભાશાળી હતો.

અમીચંદે કાલીચરણની શિષ્યકલાવિશારદ તરીકેની અને અવિનાશની કાશીના ‘ રાયખહાદુર ’ કુટુંબના વારસ તરીકેની ઓળખ

આપી, તેમની પાસેના શિલ્પરમારક સંગ્રહનાં કાલીચરણે અને અમીચંદે ભારોભાર વખાણ કર્યાં. એ અરસામાં હાજર રહેલા સર્વે એ નોકરે હાજર કરેલા કઢિયત દુધ અને બનારસી પાનપટ્ટીને ન્યાય આપ્યો.

ત્યારબાદ અમીચંદે જીવરાજને પેટી પત્થરની પ્રતિમા બતાવતાં કહ્યું. રાયપહાદુરના કુળદીપક પાસે, ભાવનગરના નગર શેડે દશ હજાર રૂપિયે આની માગણી કરી હતી; પણ અમારા જીના સંબંધને માન આપી મહારી વિનંતી સ્વીકારતાં, તેમણે તે તમારે માટે અત્રે આણી છે. આ શિલ્પકળાવિશારદ તેની ઘડતર સાત ઈ. સ. ૧૯૫૩ કહે છે. આખા હિંદમાં આવી એકજ પ્રતિમા હોવાનું તેઓશ્રી જણાવે છે.

તમારા આવતા પહેલાં કાલીચરણ બાબુને મહેં ઘણી રીતે સમજાવી, તેની કિંમત ફક્ત એકવીસો રૂપિયા ઠરાવી છે. તમે નહિ રાખો તો તે કાશ્વે પોતાના માણસ સાથે પુનઃ મૂર્તિ ભાવનગર મોકલાવી દેશે ! કેમ બાબુજી ? ” તેણે અવિનાશ તરફ નેત્રપક્ષવી કરતાં કહ્યું.

અવિનાશે હવે પોત પ્રકાશવા માંડ્યું. તેણે મજબૂત અવાજે કહ્યું, “ હા, પણ એ મૂર્તિ મહારી તો છે ને ? તેને— ”

અમીચંદ અને કાલીચરણે તેના પડયા બોલ ઉપાડી લઈ કહ્યું. “ આપનોજ એ અમૂલ્ય માલ છે. આપ ધારો તેમ— ”

અવિનાશ બોલી ઉઠ્યો. “ ત્યારે આ પ્રજા માટે મને મમતા છે. અને— ”

જીવરાજની આંખ અને અમીચંદની તાલ ગુસ્સાને લીધે રક્તવર્ણી બની ગયાં. કાલીચરણ અવિનાશને અમીચંદનો હુકમ મળતાં એક મસ્કતી દાડમ આપવા બે હાથ તૈયાર કરવા મંડ્યો. ત્યાં અવિનાશે પૂર્ણાહુતિ કરી. “ અને એ મહારી ભત્રિજને કન્યાદાનમાં એ મૂર્તિ હું ભેટ આપવાનો સંકલ્પ કરું છું. ”

એ રૂપીઆના માલના બે હજાર ઉપજવવાની અમીચંદની વણિકવૃત્તિ ઠરી ગઈ! બોલે તો જીભ વઢાય, અને ના કહે તો નાક વઢાય, એવી ત્રિશંકુ દશા તેની થઈ. કાલીચરણ અને અવિનાશ રહામે તેણે નજરે ઠેરવી આખરે “સાઈ” કહી દીધું.

કાલીચરણને અમીચંદે સો રૂપીઆ આપી વિદાય કર્યો, અને અવિનાશ-પ્રજ્ઞાજીવરાજનાં વસંતપંચમીએ થનારાં લગ્ન સુધી, અમીચંદને ત્યાં સ્વજન-મહેમાન તરીકે રહ્યો. તેણે દંપતીને પેલી પ્રતિમા કન્યાદાનમાં આપી, આખરે તેણે એક તાર બતાવ્યો. ‘રાયબહાદુરનાં કાશીનાં મકાનો ગંગાના પુરમાં તણાઈ ગયાની’ તેમાં ખચર હતી.

જીવરાજે આગ્રહ કરી આપેલા પચાસ રૂપીયાની મદદથી તે કલકત્તા જવા રવાના થયો. જીંદગીમાં એક સુકાર્ય કર્યોતો અવિનાશને આત્માનંદ હતો.

સાહસે શ્રી

વિજયાદશમીથી શેઠની આડતને લીધે આ દેશી રાજ્યના પાટનગર ચંદ્રપુરમાં મ્હારે ધામે નાખવો પડ્યો હતો. વસંતપંચમી સુધી માલની બેવડ માટે મ્હારે અત્રે રહેવું પડે તેમ હતું. ચંદ્રપુરના રાજ્યગોર શ્રી શંકરાનંદને ત્યાં તેમના મંદિર પાસેના નિવાસના માળીની બે ઓરડી મ્હેં ભાડે રાખી હતી. યૌવન, ધન અને પ્રભુનો પાર્શ્વદ હોવાથી હું વટકટમાં રહેતો, એટલે સાધારણુ રીતે આ ન્હાનકડા ગામમાં હું સફરી લહેરી અને ઉદાર દિલ ગણાતો.

ધરવટ થતાં મ્હને ખબર પડી કે શંકરાનંદ ત્રણ ચાર પેઢીથી અહીં સ્થાયી થયેલા કુટુંબના વંશજ હતા—મૂળ તે અમારા રાજનગરના અને અમારી જ્ઞાતિના હતા, પણ અહીં જ ‘અન્ન ત્યાં (મન) વર્તન’ ગણી દરી ઠામ થયેલા હોવાથી ભાષા, વેષ, રિવાજ અને હિતને પોતાનું ગણી અગ્રગણ્ય નાગરિક ગણાતા. તેમનામાં પૂજારી ઉપરાંત વૈદક, જ્યોતિષ, અને ન્યાયનાં લાક્ષણિક તત્ત્વો હોવાથી તે પૂજ્ય પંડિતજી ગણાતા અને ચંદ્રપુરના આખાવૃદ્ધમાં ઠાવકા અને ટીખણા તરીકે તેમની નામના હતી. આ ગુણો તેમણે તેમના પુત્ર ગણેશ અને પુત્રી કુમારીને વારસામાં આપ્યા હતા—ધીરે ધીરે ગણેશ અને કુમારી પુરસદે મને સાથ આપવા માંડ્યાં, અને કુદરતી રીતે કિશોરી કુમારી તરફ મ્હાફે મન ખેંચાયું. અમે લગ્નસંબંધ આપત ગણેશ મારફત પંડિતજીને પૂછાવ્યું. જવાબ ટૂંકો અને ટચનો માર્મિક હતો કે ‘પુરમાં નામના કરી, રાજ્યસભામાં માન પામે,

તેને કુમારી જોડે લગ્ન કરવાની રજા મળે.' શરદ્ પૂનમથી કંઠક અદ્ભુત કામ કરવાની મને લગની લાગી. પણ રખડપટ્ટીની ચાકરીના દસ કલાક પછી તેનાં સ્વપ્નાં અને સંકલ્પ-વિકલ્પ કરતાં નિદ્રા જ આવી જતી. બીજે દિવસે પુનઃ કુમારીને જોતાં કંઠક રોમાંચજનક સાહસ કરવાની વૃત્તિ થતી નથી.

આમ સ્વપ્ન સેવતાં ધનતેરશ પસાર થઈ ગઈ. કાળી ચૌદશે રાત્રે એક સહકાર્યકરને ત્યાં મિષ્ટાન્ન ફરસાણુ ઉડાવી, સંગીતના જલસામાં બે વાગ્યા સુધી મોજ માણી, ઉતારા તરફ આવવા નીકળ્યો. તારાના ટમટમતા તેજમાં માર્ગ કરતો, હું મંદિર પાસે આવ્યો. અંધારામાં ત્રણ ડાકૂ મંદિર પાસે ઉભા હોય એમ લાગ્યું. ડાકૂ મંદિર ઉપર દરોડો પાડવાના હોય એમ મને ભ્રમ થયો. બળરંગ બલિને યાદ કરી, મહારા અખાડાના દાવપેચનો ક્રમ મનમાં પુનઃ ગોઠવી, મહારા ખીસ્સામાં રહેલો કપાસના ભાર તોળવાનો કાંટો 'હાજર એ હથીયાર' ગણી, કાઢ્યો ! 'ખમરદાર, ડગ પણ આધા પાછા ખસ્યા તો બેગન થશો.' કહેતાં પેલા ડાકૂમાંનો એક રહેજ હાલ્યો. 'રામરક્ષા રમે હૃદયમાં જેમના તેમના કાર્યમાં સર્વ સિદ્ધિ' પંકિત ઝટપટ રટી લઈ, સેવકે તેને આંટી દઈ જમીનદોરત કચો અને હૃદય ઉપર કાંટાથી ખચ-ખચ-ખચ ધા કરતાં, 'ફટ-ફટ-ફટ !' અવાજ સાથે તે ડાકૂ જમીનદોરત થયો ! નાયક પડતાં પેલા બીજા બે ડાકૂ પણ ધરાશાયી બન્યા અને તેમને પગની પાટુથી જ શાંત કરી દીધા !

'સાહસે શ્રી' સૂત્ર વિચારતાં હવે મને મહારો ગુન્હો સમજાયો. પારકા શહેરમાં એકલો અટૂલો ત્રણ જણને શિક્ષણીય મનુષ્યવધ થાય એવી વ્યથા મ્હેં કરી અને અંજનમાં.....

ઢીલે પગલે હું મહારા આવાસ તરફ ગયો અને ઓરડી ઉઘાડી વિચારમગ્ન દશામાં જ દીવાળીનું પ્રભાત જોયું. નિત્યકર્મમાં જોડાઉં

ત્યાં તો ‘ આ જ તે ખૂની ! મ્હારો ભાડુત અને જ્ઞાતિજન છે. છતાં કાયદો વ્યક્તિગત સંબંધ ગણુકારતો નથી. ત્રણ નાગરિકનાં તે ખૂન કરે, અને હંડે કચ્છેને તેનો એકરાર કરવા પણ થાણે ન જાય, એટલે સંભવ છે કે પહેલી તકે તે અહીંથી પોતારા ગણી જાય. પછી એ પરદેશીને પકડવા તમે મ્હને જામીન ગણો. અલ્યા કનક, તને આ શું સૂઝયું ? તું તે કપાસનો વેપાર કરવા આવ્યો છે કે નિશાયર બની ખૂન કરવા આવ્યો છે ? હત્ત પ્રહાનંધુ ! ’

પંડિતજીની આજ્ઞાનુસાર મને કુંદરતી હાજતની રજા આપીને તે કાર્ય પૂર્ણ થતાં, એક સામાન્ય કેદીની માફક બેડી પહેરાવવામાં આવી. બહાર આવતાં મ્હેં મણેશ અને કુમારીને રિમતભર્યા વદને ઉભેલાં જોયાં. મને શંકરાનંદ અને તેમનાં છોકરાં માટે કૃષ્ણ ચંદ્ર કે જેમને બચાવવા હું લડ્યો તેઓ મનેજ પડ્યા ઉપર પાડ મારવાની માફક મળકમાં હસી મળહ હુટી છે ! ‘ મેરા...કાઇ... નહિ ’ મણમણતો હું આવડી તરફ ચાલ્યો.

બપોરે મને અદાલતમાં ખડો કરવામાં આવ્યો અને તે દિવસે રજા હોવા છતાં ન્યાયાધિશ ઉપરાંત મ્હારો મુકદ્દમા જેવા આખું પુર ઉમટયું હતું. મ્હારા ઉપરનું તહોમત, પંડિતજીએ પોતે જ સાક્ષી હોવાનું જણાવી, ન્યાયપુરઃસર જણાવ્યું ! અદાલતના ઓરડામાં માનવમેદની માતી ન હોવાથી સાંજે ‘ રંગભૂમિ ’ ના બવ્ય મકાનમાં ન્યાયની છણાવટ કરવાનું નક્કી થયું. એ કલાકની ટુરસદની વખતમાં મણેશ અને કુમારી મ્હારે માટે મિહાઇ, દૂધની દસમી, સંભારિયાનું શાક અને દહીં લાવ્યાં હતાં. પણ મ્હેં ખાવાની તો શું પણ તેમની એડે મોલાવાની કે કૃતમ્મ મુખ તરફ જોવાની પણ દરકાર કરી નહિ. અને પકડ્યો ત્યારથી મ્હારા ઓળા માફક એક યંત્ર સાથેનો માણસ મ્હારી સર્વ હીલઆલ નોંધતો હતો, અને એ સળંગનને પોલીસવાળા ‘ માનસશાસ્ત્રી ’ તરીકે સંબોધતા. સપરમે દિવસે મ્હારી ગુણાતી

દશામાં મને તો કંઈ સૂઝતું નહિ અને આને અંતે 'ખૂનનો બદલો
 ફાંસી મળે' એવી કાળી આગાહી મને, વતન, સ્વજન, સાહસ અને
 આવી મજાકની મજાહથી નાચતાં ભૂત હૃદય-મનમાં લાગણી
 વિચારોએ ઢાંચો બનાવતાં હતાં !

નક્કી કરેલે સમયે મહેને રંગભૂમિમાં ન્યાય માટે લઈ જવામાં
 આવ્યો. રંગભૂમિના મંચ ઉપર એક ન્યાયાસન ગોઠવેલું હતું, તેની
 ઉપર વૃદ્ધ રાજવી બેઠા હતા. એની સહામે પ્રાંજનું ઉલ્લું કપડું હતું. એક
 બાજુ પંડિતજી સીસમની ખુરશીમાં બેઠા હતા. તેમની જોડે સોફા
 ઉપર ચંદ્રપુરના પ્રધાન અને યુવાન પાટવી કુમાર બેઠા હતા. બીજી
 બાજુ દૂર પેલો માનસશાસ્ત્રી પોતાનું ચંત્ર વાપરી રહ્યો હતો.
 રંગમંડપના એક ખૂણે વસ્ત્ર ઢાંકેલાં ત્રણ શય પગ્યાં હતાં. તેની
 પાસે કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલી ચારેક સ્ત્રી-એક વૃદ્ધા, બે પ્રૌઢા અને
 એક કિશોરી બેઠાં બેઠાં આંસુ સારતાં હતાં. વધારે આંસુ પાડી
 જનતાની દયા મેળવવા તે પુનઃ પુનઃ આંખે કંઈક રસથી ભીંજવલા
 હાથ અડકાડતાં અને મૂક રદનથી જનતા તરફ અનુકંપા માટે યાચના
 કરતાં હતાં. ક્ષણભર મને પણ થઈ ગયું કે આવી દશા લાવવા માટે
 ફાંસીથી પણ મોટું પ્રાયશ્ચિત અધૂરું ગણાય !

પંડિતજીએ શ્રી ગણેશાય નમઃ કરતાં તેમની સંસ્કારી-પણ
 અને વૈખરી લાગતી-વાણીમાં મહાર્ રાત્રિનું સાહસ શબ્દશઃ વર્ણવ્યું.
 તેમનો દરેક શબ્દ સાચો હતો, પણ દૂરતો તણખલાને પકડે તેમ
 મહે તેની વિરૂદ્ધ બોલવાના વિચાર-અંકાડા ગોઠી મૂક્યા. એમનું
 બોલવાનું પૂર્ણ થતાં, પોલીસખાતાના વડાએ નાગરિક રક્ષાની સ્વફરજથી
 મહારા જેવા નાસેકુ રખડુની બદચાલ બાબત રૂક્ષ અને તોછડી ભાષામાં
 દારતાન કર્યું. પછી રાજવીએ મહારી તરફ જોઈ કહ્યું : 'બંધવા,
 ત્યારે કંઈ બચાવમાં કહેવું છે ? અંધારી રાત્રે ઠંડે કબેજે ચંદ્રપુરના
 ત્રણ નાગરિકોનું ખૂન કરવાનું ત્યારી સહામે તડોમત છે.'

રડમસ ચહેરે અને ધીમા અવાજે મહેં કહ્યું : ' મહારા જેવા પરદેશીનું આ પરભૂમિમાં કાણુ ? પણ મારા ચારિત્ર્ય માટે જે કહેવાયું છે તે ખોટું છે. પંડિતજી જે ગુન્હે મહેં કર્યાનું જણાવે છે, તે તેમના ધરની મિલકતની અને જાનની રક્ષા માટે જ મહેં કર્યો હતો. મહારા સાક્ષી શ્રી રામ અને.....' ખેલતાં હું લાગણીવશ થતાં રડી પડ્યો. એટલામાં યુવરાજે ઉભા થઈ કહ્યું : ' લોકમત જાણવા આપણે પેલાં શય ખુલાં કરીએ અને પેલી અનાથ અનેલી સ્ત્રીઓની મંજૂરી હોય તો ખૂનીને તેની વય, આયુષ્ય અને પહેલો ગુન્હે વિચારી.....' પ્રધાને કહ્યું : ' તાકીદ આપી મુક્ત કરી દેખાએ. ' મને આ સર્વ શહેરીઓમાં પ્રધાન જ 'અમમ બુદ્ધિ વણીક' જેવો ડાહ્યો લાગ્યો.

મને પેલાં શય પાસે લઈ જવામાં આવ્યો, અને ઘુંટણીએ પહીં ક્ષમાયાચના કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. તે ક્રિયા પૂર્ણ થતાં પેલી સ્ત્રીઓએ મડદાં પરનાં આચ્છાદન દૂર કરતાં.....ઓહ ! અણુ ! એ ત્રણે માનવશરીરનાં કદનાં રખખરનાં પૂતળાં હતાં ! પૂતળાંનાં શરીર પર કાણાં હતાં અને તેમના પગ એક દોરીથી જોડેલા હતા. દૈવે આ રૂપાંતર કર્યું કે મહેં અંધારામાં.....લોકોના અદૃશ્યને ઝીલવા અસમર્થ હું ધમ્મ લાઇને રંજભૂમિ ઉપર પડ્યો.

*

*

*

ખીજે દિવસે—એસતે વર્ષે રાજમહેલમાં હું બાનમાં આવતાં રાજવીએ જ સર્વ સ્થિતિ મને સમજાવી : ' સંજ્ઞન ! દર વર્ષે રાજ્યમાં આવી મળકથી 'બાલેય' (અર્થ માટે શબ્દ કોષ જેવો) બનાવી એક મૂક ચિત્ર ઉતારાય છે; અને આખું વર્ષ તે રાજ્યમાં જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં બજવાઈ લોકને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન અપાય છે. અણેશ અને કુમારીની યોજનાથી આ વર્ષના મૂકચિત્રના નાયક તમે બન્યા, અને એ મળક ચિત્ર 'સાહસે શ્રી' રાજ્યના ખાસ પરાજી

તરીકે તમારે જોવા આવવાનું છે. આજ તમે રાજ્યના મહેમાન છો. જુને રાજ્યની સેવા માટે તમને 'રત્ન' નો ખિતાબ અને પાંચસો રૂપિયા ધનામ અપાય છે."

કહેવાની ખાસ જરૂર નથી કે તે રાત્રે 'સાહસે શ્રી' મૂકપટ જોયા બાદ પંડિત શંકરાનંદે ગણેશ મારફત સ્વપુત્રા-કુમારીનું મ્હારી સાથેનું વાગ્દાન જાહેર કર્યું.

વસંતપંચમીએ રાજ્ય તરફથી મળેલી ધનામી રકમની મદદથી આમીરી-અંદક ને કુમારીની લક્ષ્મિકિયા રંગેચંગે ભિજવાઈ. મોસમ પૂર્ણ થતાં કુમારી સાથે હું રાજનગર આવ્યો. ઘણી શીલ્પ કંપનીઓ અને 'નટ રત્ન' જાણી કામ કરવા આમંત્રણ આપે છે. પણ 'સાહસે શ્રી' નું મૂકપટ જોયા બાદ, અને ગણેશની મદદથી સર્વ પદ્મવત્ર જોઈયાની કુમારીની કબુલાત પછી હું 'નટરત્ન' હોવાને કદાચો કરતો નથી. તમને શું લાગે છે ?

ચમત્કાર

કિશોર, અરુણ, અને ચીમન એ ત્રણ સુરતની એક માધ્યમિક-શાળામાં ભણતા સહાધ્યાયીઓ છે. ત્રણે વચ્ચે સમાન શૈક્ષણિક, સરખી માન્યતા અને સાહસિકવૃત્તિ એજ મિત્રભાવનાનાં પ્રેરક બળો છે. કિશોરે નાગર કોમની ખુલાયમ કોમળતા, અરુણે વલ્લુકવર્મની કાતરભાવ અને ચીમને પંચાલ પ્રજાની ઉલ્લોમપ્રિયતા સ્વભાવથીજ કેળવી હતી; અને એ સ્વભાવજ વિરોધાભાસ તેમના સખને વળ્લુકેય સમ બનાવતો.

નૂતન શિક્ષણનું નવું અંગ અક્ષરજ્ઞાન સાથે પર્યાટન-પ્રવાસાનુભવ કેળવણી આપી 'જ્ઞાન એ વપરાય ત્યારે પ્રયંત્ર શક્તિ છે.' એ ત્રિપુટીનું ઇષ્ટસૂત્ર અને એની આરાધના માટે મળતી દરેક તકે તેઓ પાંચગાડીની મદદથી કુમસ, તીથલ, કપ્પીર વડ, હજીરા, અને એવાં સ્થાનોની આનંદયાત્રા કરી આવ્યા હતા. તેમના પ્રવાસને ઋતુકાલ કે અમવસની મર્યાદા નહોતી. ત્રણેને વિચાર થાય કે દોરી, બોટ, ચેલી, પ્યાલો, બાથું, ટોચું, ચપ્પુ છત્યાદિ સાધનો લઈ એ ત્રિપુટી બહાર નીકળી પડતી. કો'ક વખત અગ્નિરથનો લાભ લેવા તેઓને ફરજ પડતી. પણ સામાન્યતઃ તેઓ ઇશ્વરદત્ત પ્રવાસ સાધન પગ પરજી ઝંઝૂમતા.

એકદા આ પરાક્રમવેશ પાંચોએ આવણી ચોદસે સુરત છોડ્યું. સનિવારે રાત્રે તેઓ દહેણું જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં બેયોરે મીઠાના અર્ધ

છત્તાદિ નીરખી, તેઓએ ધર્મશાળામાં આરામ લેવા પડવ નાખ્યો. ત્યાંના પગીએ તેમને વીસેક માઇલ ઉપર આવેલા 'ચીંચની' ટાપુ સંબંધી કેટલીક ખબર આપી.

આ ત્રિપુટીના મનઃચક્ષુ સમક્ષ એ બેટ અને તેના પરની અહસુત કુદરત અને કલાનાં ધામ જોવાની મનોસૃષ્ટિ-સાહસિકોની સૃષ્ટિ ખડી થઇ ગઇ. બસ કોઇ પણ રીતે તાબડોતોમ તે ટાપુ જોઈ, રાત્રિ-રવિવારની નિશા-ત્યાં ગાળી, સોમવારે ફરી પાછા જવાને તેમણે ઠરાવ કર્યો અને મુકામ ઉપાડ્યો. પાંચ પાંચ માઇલે મુકામ નાખતા તેઓ રાત્રે આઠ વાગે ચીંચની ટાપુ પાસેના એક ગામડામાં આવી પહોંચ્યા.

પોર્ટુગીઝ હદના તે ગામના મુખીએ તેમને યથાશક્તિ સ્વાગતે નવાજ્યા. તેણે તેમને બીજે દિવસે સવારે ખાડી ઓળંગી ટાપુ પર જવા સલાહ આપી. પણ આજનો યુવાન વર્ગ! અનુભવરૂઢ વૃદ્ધની વાણી ક્યારે કબુલ રાખે છે? કિશોર, અરૂણ અને ચીમને નાબડોતોમ જવા એક હોડકું મેળવી લીધું અને રાત્રે નવ વાગે થાક, ભૂખ, કે વેળાકવેળાની દરકાર રાખ્યા સિવાય, એ કુતૂહલપ્રિય ત્રિપુટીએ મહેરામણના જળમાં હલેસાંથી હોડકી લંકારી.

આપણા ગૂંજરાતી વર્ગને હોડી ચલાવવાની તક અને ટેવ બહુજ ઓછી હોય છે. તાપીતટ પર વસનાર તરવાની કળા હસ્તગત કરી લે છે, પણ હોડી હાંકનાર ધણાજ જુજ પ્રમાણમાં હોય છે. ત્યારે જમીન પર-અને તે પણ સુરત જેવા શહેરમાં-વસનારને તરી પ્રવાસની આવડત ક્યાંથી હસ્તગત હોય? વળા આ કિશોરોની ટેકની કસોટી થતી હોય, તેમ આકાશમાં ગડગડાટ થવા માંડ્યો, અને ઉદ્ધિ પણ રમણે ચઢ્યો હોય એમ એમનો હોડીને ડામાડોળ કરવા માંડ્યો. શક્ત અર્ધા કલાકના પ્રવાસને પૂરો કરતાં તેમને ત્રણ કલાક થયા. અને બ્યારે ચીંચનીની જમીનને તેમના પગ અડક્યા ત્યારે મધ્ય

રાત્રિનો સમય થયો હોય એમ તેમને લાગ્યું. અમાસની રાત્રીના અંધકારમાં અજવાળું શોધવા તેમણે ‘ટાવ્ય’ ની ચાંપ દાખી, પણ પાણીને લીધે તે નિષ્ફળ થઇ ગઇ હોય એમ લાગ્યું. તેમનાં કપડાં પણ થોડાંક ભીંજી ગયાં હતાં. અને જૂથ તથા થાક તેમની બીકમાં વધારો કરવા લાગ્યાં. તે અરસામાં આકાશમાં ચમત્કતી વિદ્યુત-વિજળીના પ્રકાશે તેમને દર્શાવ્યું, કે ચારજ કદમ દૂર એક ‘સૂસવાટ મગર’ કાંઠા પરના સારસ પક્ષીને પકડી પાણીમાં અદૃશ્ય થયો અને ડાખી બાળુ દશેક ‘ફૂલીંગ’ દૂરથી એક ટેસરી ગર્જના કરતો તેમની દિશા તરફ કુચ કરતો હતો. હોડી છોડી એ ત્રણેએ જીવનરક્ષા માટે દોટ મૂકી.

સિંહ પાછળ, અને એ ત્રણ આગળ, એમ દોડશરતમાં લેઓ મહામુશીબતે-સદ્ભાગ્યે-જીત્યા: અને ‘જીવન હોડમાં જીતે તેજ જીવે,’ એમ એક અર્ધજર્જરિત મકાનમાં તેઓ સરકી ગયા. આ બધું દસ સેકન્ડમાં બન્યું. મકાનમાં દાખલ થતાંજ તેમણે તેનું લોખંડી સિંહદ્વાર બંધ કરી દીધું, અને એકના ખભા ઉપર એકે ઉભી માનવ નિસરણી બનાવી, તેનો આગળો બંધ કર્યો. તેમના હૃદયના ધમકારા હવે ઓછા થયા, અને સિંહ માનવગંધથી પ્રેરાઈ, ત્રાડ નાંખતો, બારણાંને સ્વવપ્ત ખસતો, આંટા ફેરા કરવા મંડ્યો. ભોળ્ય અને ભોજન કરનાર વચ્ચે ઠલાક સુધી આમ ગજબાહ ચાલ્યો. છેવટે આકાશમાં થતી મેઘગર્જના-કાટકાની હરિફાઈ કરતો વનરાજ પોતાની બોડ તરફ પીછેહઠ કરી ગયો.

અંતે કુદરત અને પ્રાણીની ગર્જના બંધ થતાં, વરસાદ ધોધમાર વરસી રહ્યો. અને ત્રણે ભયભરતોએ મકાનમાં આગળ કૂચકદમ કરવા માંડી, તેમણે ત્યાં શું જોયું ?

મકાનના યોગાનમાં એક અવાવડ આગ હતો. એક જૂણે ખંડીયેર દશામાં પડાળી-જૂતપૂર્વ ધર્મશાળાનું અવશેષ હતું. મધ્યમ

ભામમાં જળાની વાડ વચ્ચે એક મંદિર હતું. મંદિરમાં ત્રીસેક વાર હિંચી અને દસ વાર પહોળા આરસપહાણની એક મોટી મૂર્તિ હતી. તેની બેઠક રફટીકની હતી, મૂર્તિ ભવ્ય અને ભયાનક લાગતી હતી.

ભયચકિત કિશોરે એ મૂર્તિ જોતાંજ તીણી ચીસ પાડી. અરણ્ય પહોળા તરફ જવા સલાહ આપી. ચીમને મંદ સ્વરે કહ્યું “ પેલાં મુખીએ કહેલી કળાત્મક પ્રતિમા તે આજ! ચાલો આપણે અંદર જઈ તે જોઈને આરામ લઈએ. ”

પણ વાડને-મજલુત બાંધેલી બોખંડી જળાની વાડને દરવાજો ખંભાતી તાણું વાસેલું હોવાથી, એ ત્રણેની મનોકામના થમી મઈ.

આશા અને શ્રમ અફળ જતાં એ ત્રણે જણાને પેલી અડાળીમાં આસરો શેવા ગયા વિના બીજો ઉપાયજ ન રહ્યો. તેઓ તે તરફ વળ્યા. વર્ષાની હેલી ચાલુજ હતી.

‘ ધરના ત્રાસ્યા વનમાં જાય તો મળે કાળો નાગ, અને ત્યાંથી પાછા ઘેર ફરે તો ત્યાં લાગે આગ ! ’ એમ આ ત્રણે જણને અડાળીમાં પણ પર્જન્યનાં પરાક્રમ નડ્યાં. અડાળીના અર્ધસિંચેલ કાણુ છાપરામાંથી પડતી ધારાઓએ અડાળીની લીંપેલી જમીનને પંકમય બનાવી દીધી હતી. ત્રણેને ભૂખનો કાસદ, થાકનો દૂત અને બીતિનું ભૂત સતાવી રહ્યું હતું. રાત્રિના બાકી રહેલા ત્રણેક કલાક વીતાવવા એ ત્રણેએ ‘ આ મીલા સો દૂધ બરોબર ’ સમજી, થેલીનું અને પહેરેલા કપડાનુંજ આસન જમાવી અડીંગા નાંખ્યા. આવા સંજોગોમાં સમય ક્યારે-કેમ અને કેવી રીતે પસાર થશે એ વિમાસણમાં ત્રણે જણાની બોખંડી બંધ થઈ ગઈ હતી. એ જગ્યાએ અંધકારમાં પ્રકાશ શોધતું, મોતનું સાત્રાભ્ય પ્રવર્તિ રહેલું હતું.

લમબગ પા કલાક આ દશામાં પસાર થયા બાદ મંદિર તરફથી એકાએક ચાંખડીનો ખટખટ અવાજ સંભળાયો. નાદ પરથી સહજ બીતિ મજવતી આ નવી આશ્વતો સામનો કરવા અર્ધનિદ્રિત દશામાંથી

જાગૃત થયેલા કિશોર, અરુણ, અને ચીમને તિમિરના પડા બેઠી જોયું તો એક સાધુ જેવી વ્યક્તિ તેમના તરફ આવતી હતી. ત્રિપુંડધારી ભવ્ય બાહ્ય, સફેદ જટા અને દાઢી અને ભગવી કંથા તેની પ્રતિભામાં ઉમેરો કરતાં હતાં. સાધુએ એ અટારી પાસે આવતાં પોતાની ઝોળીમાંથી સાકર, બદામ, અને ઈલાયચી આપતાં કહ્યું, “સમ્યક્દાનંદ! જવ્યા મત ડરો. ખેલના હય ક્યોં? ચલો બાજુ ખેલો” એમ કહી એ અટારીમાં પોતાની ઝોળીમાંથી કાળો કામળો પાથરી પોતે બેસી એ ત્રણેને બેસાડ્યા. રેશમથી મુખમલ પર બરેલી બાજુ, હાથીદાંતનાં લાલ-લીલાં-કાળાં-પીળાં સોગઠાં અને સ્થાનને પ્રકાશમય બનાવતી હીરાજડિત કોઢીઓ, પોતાની ભગવી ઝોળીમાંથી તેણે કાઢી. અને અમાસની મેઘલી અંધારી રાત્રે એ આવાસમાં ઝગઝગાટ થઈ મચે. એક, બે ત્રણ.....દાવ ચાલ્યા અને.....

“હવે રોગીઓનું જીવન ભયમુક્ત કહી શકાય.” ડોક્ટરે વર્તુળમાં ઉભેલાંઓને કહ્યું.

“પંદર દિવસે અમારા છોકરા પુનર્જન્મ પામશે.” વચન પાલવે આંખનાં આંસુ લુછતાં એક સ્ત્રી બોલી ઉઠી.

સુરતની એક સાર્વજનિક હોસ્પિટલમાં કિશોર, અરુણ અને ચીમનના ખાટલાઓ પાસે તેમનાં સ્વજન અને દવાખાનાના મુખ્ય ડોક્ટર અને સેવકો ઉભા હતા. પંદર દિવસે તેમણે આંખ ઉઘાડી અને પસાર થયેલા સમય દરમ્યાન આ માંદગીના ભેદનો કાવડો ઉઠેલવા અશક્ત સર્વેએ છૂટકારાનો દમ લીધો. એકાદ માસમાં તો તે પૂર્ણ સાજા થતાં તેમણે ખુલાસો કર્યો કે: ‘પેલા સાધુ જોડે બાજુ શરૂ કર્યા પછી શું થયું તેની અમને સ્મૃતિ રહી નથી.’

તેમની વાતની પુરવણી કરતાં તેમના આત્મવર્જે જણાવ્યું કે સોમ મંગળ તેમની રાહ જોયા બાદ તેમણે દહેણુંથી મળેલી ખજર મુજબ ચીંચની પાસેના માળામાં તપાસ કરી અને ત્યાંથી પચેડું

ઢાઢી તેઓએ ટાપુ તરફ તપાસ કરવા એક કિસ્તી હંકારી. તપાસ દરમ્યાન ખાડીની મધ્યમાં તેમણે એક હોડકું પાણીના મોઝાની હિંચમાં આમ તેમ આથડતું જોયું. તે હોડકામાંથી એ ત્રણને અચેતન દશામાં તેઓ દહેણું લાવ્યા અને ત્યાંથી સુરત આણ્યા. સુરતમાં સાર્વજનિક હોસ્પીટલમાં પંદર દિવસ તેમણે “સમિચદાનંદ, જે...લો,” અને “ખુશ મઝા...પડી!” આવા મંદ સ્વરે તુટક શબ્દો બોલવા સિવાય કંઈ પણ ક્રિયા કરી નહોતી. મુંઝાપથી આવેલા ‘સ્પેશીઆલિસ્ટો’ પણ તેમનું આ નવું દર્દ પારખી શક્યા નહિં. પણ આખરે કુદરતે તેમને ચેતનમાં આણ્યા.

આ સર્વ સાંભળી એ ત્રણેનો એકજ ખુલાસો હતો કે ‘તેઓ બાવાજી જોડે સોગદાંબાજી ખેલતા હતા. એ રમતનો આનંદ અદ્ભુત હતો અને તેમને બોલાવી રંગમાં ભંગ પાડવામાં આવ્યો હતો.’

આ બનાવ પછી વર્ષનાં વહાણાં વાયાં છતાં કિશોર, અરૂણ કે ચીમન પેઢી અદ્ભુત વ્યક્તિની પૃથ્વીપડ કે હૃદય મનમાં ‘ખોજ’ —શોધ કરવા છતાં, એ ક્રિયામાં સફળ થયા નથી.

એ અનેરો અદ્ભુત અનુભવ તેમના મનને પ્રકુલિત કરી મુદમય-જીવ્દાથી રજી પણ પોકરાવે છે કે:—

“યુગ યુગ થકી પરમાત્માને જૂલ્યા રજી જૂઝતા રહ્યા;
જ્યાં સુધી એ ના જડયો “કોઈ ત્યાં સુધી તાર” નથી.”

પૂર્વશ્રવ

પર્યવશ્ય પર્યાટનમાં ધંધુકા પાસે સારંગપુરના હનુમાન પાસે બે
એતરવા દ્વર એક-લીલ ચઢી ગયેલી-લગભગ વાર ઉંચી-એક ખાંભી
માલમ પડી. ખાંભીના અક્ષરો દેવનાગરી લિપિમાં લખેલા હતા. તે
ભાંગ્યાંતૂટ્યા અક્ષરોમાં વંચાયું કે:—

વજરંગ	પંડત	શ્રી
પ્રસન્ન	પુરણાનંદે	શારદા
	ગોઢાવી	પ્રસન્ન
અરિજન	ઉકા	દુકા
જનમ		મરણ
૧૭૦૨	વિ. સં.	૧૮૦૨

પાસેના ગામમાં આ ખાંભીનો ઇતિહાસ જાણવા તપાસ કરતાં
માલમ પડ્યું કે એનો જાણકાર ગઢવી-દેવીપુત્ર વિરાટનાગરમાં રહે
છે. વિરાટનગર ઘોળકામાં તપાસ કરતાં લગભગ એંસી વર્ષના એક
બારોટ મળ્યા. તેમને પૂછતાં તે ખાંભીનો ઇતિહાસ તેમણે કહ્યો:
ભાષાફેર સાથે શબ્દશઃ તે અત્રે રજુ કરું છું:—

‘ચા’નાં ચત્રાણાં અને કળનાં વાહનના બહિષ્કારે આ કથા
કહેવા સેવક હજી જીવતો રહ્યો છે, અને ભગવાનનો હુકમ હશે તો
તે ખાંભીના બેકા માફક હજી સો દિવાળી પછી દેખે. પંડિત પૂર્ણાનંદ

ઉકાનો દાનો દુરમન અને ઉકાને તેણે જીવતે જંપવા ન દીધો. ઉભયના મરણ બાદ ગામ બોકે આરસની એ ખાંભી ગોડાવી. ઉકાએ મનુજના, દેવના, અને સંજોગના પૂર્વગ્રહને લીધે ' જ્યાં જાય ઉકા ત્યાં સમુદર સુકા ' માફક જીવનની દુઃખની સુકી ઝડીજ વેઠી. સાંભળો, આપજી ! એ દુઃખીઆરાની કર્મકથા-જીવન ગાથા.

આજથી બરાબર અસો વર્ષ ઉપર-ગામમાં તેનો જન્મ. માઆપે પ્રૌઢવયે-કુળદિપકના અભાવે સારંગપુરના હનુમાનની બાધા આપઢી રાખી દિકરો મેળવ્યો. પણ ઉકાભાઇના જન્મ વખતે તેની જનેતા સુવાવડમાં દેવ થઇ, અને જનક માંડો થઇ જઇ, તેની ધરવાણીના ઉકામણાને દિવસે સારંગપુરના હનુમાનના મંદિરના દરવાજે મળા શંસો ખાઇ અવમતે ગયો. ' બહાલસેડું વંકાય વહેડું. '

ઉકાને-તેની ફાઇએ-ગામબોક તરફથી પોપણ ઉપજીવિકા પેટે ઠળવાના દાણા, વધ્યું રાંધ્યું ધાન કે એવાં કામ મેળવી માંડ માંડ ઉછેર્યો. એકાદ વિધું જમીન, એક ખોરડું અને થોડાંક ધાતુપાત્ર એ ઉકાની બાપદાદાની મિલકત હતી. ગામમાં કથાવાર્તાનો ધંધો કરનાર પૂર્ણાનંદશાસ્ત્રીને પાણીના મૂલે જમીન વગેરે લઇ લેવા બોલ ચયેબો એટલે તેમણે ઉકાને ' કાળમુખો-છપ્પનપગો-કમનશિખ ' કહી હાથ હાથ વગોવવાનું હિતશત્રુનું કામ કરવા માંડ્યું. વીસેક વર્ષની વય થતા સુધીમાં ઉકાએ દસેક ધાત વેઠી. અચપણમાં ઓરી નીકળ્યાં; પછી શીતળા મા પધાર્યા; એકવાર નામ ડર્યો તો એકવાર હડકાયું કુતરું કરડ્યું. વળી એકવાર નદીમાં તણાતો બચ્યો તો વળી એકવાર માંઢિયો તાવ ઝાપટ લગાવી ગયો. કાળજિયું અને ' પહાડ ' પણ તેના વપુની ખજર લઇ ગયાં. મારામારીમાં એકવાર તેનું ' ભોડું ' કુટ્યું તો-આમ દરેક પ્રસંગે તેની ફાઇનો હાજરાહજૂર હનુમાનદાદો તેને સાંગોપાંગ બચાવી લેતો. જેવું મન તેવા દેવ પ્રસન્ન.

વીસ વરસ પૂરાં થતાં ઉકાનો ફાઇ માંદાં પડ્યાં, ઉકાએ તેની ચાકરી માવતર માફક કરી. ફાઇનું મોત-ઉકાની સારથ કરવા જવું

થયેલી ગદ્યલેખની થયું હતું. મંદવાડમાં ફોઈએ એક દિવસ શીરો ખાંવા ખાંચો. ઉકાએ શેરે સવાશીર થી ઝૂકાવી સોજીનો શીરોનીયાર કર્યો, અને પોતે ચાખ્યા વગર ફોઈને બહુજ દખાણ કરી બધા શીરો ખવડાવ્યો. ફોઈએ વહાલથી કંઈએ ફરિયાદ ન કરી, પણ શીરોમાં ભુર-ઝીણી ખાંડને બદલે સખરસ ઝૂકાવ્યું હતું તેથી ફોઈ દરતથી નંખાઈ જઈ મરણ પામ્યાં. આ એક પાત્રક હતું પણ ઉકાને ઉડી જતાં તે નોધારો બન્યો. બીજાં પાંચ વર્ષ ઉકાએ ગામ લોકના ફેરા ફાંટા કરવામાં અને વૈતરૂં ફૂટવામાં ગાળ્યો. તે પોતાનું કામ કરી શકતો નહિ, અને બીજાના કામથી નવરો થતો નહિ ! લેની જમીન, મકાન-ખોરડું, વગેરે વાણિયાના ધોડાપૂર ચકટદિ વ્યાજમાં સ્વાહા થઈ ગયાં. તેની સાથે ધર માંડવા છચ્છતી રૂકી નામની એક યુવતીએ, આ આઘાત સહન ન થવાથી, તેના ધર પાસે ફાંસો ખાઈ આપઘાત કર્યો. રૂકીના મરણ માટે ઉકાને મુન્હેમાર ગણી, ખોટા પુરાવા વખતે પણ મૌન સેવનાર ઉકાને અપરાધની સમીતિ આપતો લેખી, પંદર વર્ષ કાળાપાણીની સજા કરવામાં આવી. બચાવમાં ઉકાએ મરનાર રૂકીને ' ધણિયાણી ધણીની ધણી ' સમજાવ્યું પણ હોઠ ફફડાવ્યા નહિ.

ચાલીસી વટાવ્યા બાદ ઉકા આંદામાનથી છૂટ્યો, અને વાટે કોચીનના એક મેમણ શેઠને ત્યાં તેણે પાંચ વર્ષ અધપાલ તરીકે નોકરી કરી. મેમણ શેઠે એ કામીદા માણસને સ્વજન ગણી, પોતાના ધંધામાં કેળવીને ભાગીદાર અને આખરે વારસના અભાવે પોતાના મરણ બાદ સર્વ સંપત્તિનો અધિકારી-વારસ ઠેરવ્યો. પણ ઉકાને પૂર્વગ્રંથનો અહીં પણ ચમકારો દેખાયા વગર રહ્યો નહિ. જુસબ શેઠના અવસાનનું પણ સંજોગવશાત્ તે વિમિત્ત બન્યો. શેઠના સંતાન જેવા એક ધોડાને ઉકા સર્વ પ્રકારની સેવાથી હજુપુષ્ટ રાખતો હતો. એક વખતે જુસબ શેઠને બેસવા ધોડો લાવ્યો. શેઠ પેંગડે થઈ મુકવા બેઠો તે પહેલાં ઉકાએ ધોડાને ડચકાર્યો ધોડાએ જાડ

વળગ્યું હોય એમ ઝાડ થઇ, જુસળ શેઠને જમીનદોસ્ત કર્યા અને તેમના શરીરે પગની ખરીઓથી ચંપી કરવા માંડી. શેઠ-જુઝમ જુસળ માટે આ ઘા કરી નીવડ્યો અને એમના આખરી અંજન માટે ઉકાના લલાટે મેંશનો ચાંલ્લો ચોડાયો. શેઠના અવસાનની સર્વ ક્રિયા થઇ જતાં, ઉકાએ મળેલો માલ પાણીને મૂલે હરાજ કરી ઉપજેલી મુડી-દસહજાર રૂપિયા-ગાંડે બાંધી વતન તરફ દૂર કરી.

ઉકાની લક્ષ્મીને રણુકાર તેના ભાગ્યોદયના પુરોગામી માફક અજળ રીતે ગામમાં સંભળાઇ ગયો હતો. આ કારણથી તેનો દેષ કરનાર વર્ગ વધ્યો, અને તે મંડળના અધ્યક્ષ શાસ્ત્રી પૂર્ણાનંદ બન્યા. ઉકા જેવા કહેવાતા ડામાજ ખૂતીને ગામમાં ઘર ન મળ્યું, એટલે સીમમાં ખોરડું ઉભું કરી પડી રહેવું પડ્યું. તેની માયામુડીનો રક્ષણ-ભાર ગામના શરાફ શેઠ સકરચંદે સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યો-પણ દસ વર્ષે હિસાબ થતાં સોના સાઠ બતાવી વ્યાજને બદલે રોકડમાંથી દસ ટકા ચાંઉ કરી જવાની ચાલાકી બતાવી ! ઉકાએ હવે પૈસાનો સહઉપયોગ કરવા વાવ બંધાવવા માંડી, પણ પૂર્ણાનંદે શાસ્ત્રના આધારે તેની સ્થાપના નિષેધરૂપ દેરવી. ગમે તેમ વાવ તો થઇ પણ ડાઘ કારસ્થાને કે કારીગરોના રોકડ નગદ લઇ કરેલા કાચા કામે દળરેક રૂપિયા ખર્ચી તે તૈયાર કરેલી વાવ ખેરી ગઈ ! ઉકાએ સીમમાં પાંજરાપોળ સ્થાપી પણ શકરચંદે ખડની દલાલી લઇ આપેલા ખરાબ ચારાથી દસેક પશુ મરણ પામ્યાં. પૂર્ણાનંદે આ પશુહત્યાના ધાતક તરીકે ઉકાનું ઘાસનું પૂતળું કરાવી, ગામના ચોરા આગળ ગાંઠેર બળાવ્યું ! ઉકાએ આથી કંટાળી બોલ્યા ચાલ્યા વગર વતનનો પુનઃ ત્યાગ કર્યો. જીવનની છેલ્લી વીસી ઉકાએ હિંદના ચારે ધામની યાત્રા-પગપાળા-કરવામાં વીતાવી. દરેક તીર્થધામમાં તે એકાદ માસ ટકતો અને પડી આગળ વધતો. તીર્થસ્થાને તેને ગોરો અને પંડ્યા યાહોમ લૂટતા અને તેણે જળવી રાખેલી સોના રૂપાની પાટમાંથી કદકો

પડારી લેતા. લગભગ સો વર્ષની ઉમરે તે પુનઃ વતનમાં આવ્યો. પૂણીનંદનું આ વખતે સર્વ કુટુંબ-સ્ત્રી, બે છોકરી અને એકનો એક છોકરો-ધર બળી જતાં સ્વાહા થઈ થયું હતું, એટલે દશાના માર્શ તે પીમળ્યા હતા. ઉકાને ગામમાં પેસવા-હરાવ રળ મળી. પણ ગામલોકને પોતે જીવત ક્રિયા કરી દૂધપાક પુરીનું જમણુ આપ્યું. તેમાં ચારેક ઉદરભરી અલ્પાધુઓ ગરમાગરમ દૂધપાક પીવા જતાં- પૂણીનંદ અને બીજા ત્રણ ગુજરી ગયા. આ અલ્પલ્પાના પાતકના પ્રાયશ્ચિત-તરીકે ઉકાએ આ ખાંભીના સ્થાને પોતાને જીવતા ભોંયમાં ભંડારી દેવાની આગ્રહભરી આજીજી કરી. ઉકાની આવી સમાધિના સ્મારકમાં ગામ લોકે ઉઘરાણું કરી ઉકાના વધેલા પૈસામાં ઉમેરો કરીને, તે ઉભયનું નામ રહે માટે આ તકલી સાથે પેલી ખાંભી ખોડાવી. ચૈત્ર વદ આઠમે-ઉકાની સંવત્સરીએ-ત્યાં મેળો ભરાય છે. ઉકાનું જીવન પૂર્વગ્રહને લીધે પાયમાલ થયું. એવા પ્રેમાત્માના જીવનના પ્રસંગોની ગાથાના રાસ અને ભજનની રમઝટ ચાલે છે. એ કાળ અને એ માનવી ગયા અને કલાણી રહી—

કથા પુરી થતાં બારોડે લાંબો નિસાસો મુક્યો. કથનની અસર વાળા મ્હારા મનને રોશન તરફનો રસ્તો કાપતાં વિચાર થયો કે:—

“ ધરના ઉકયા વનમાં જાય તો વનમાં લાગે આગ, ત્યાંથી પાછા ઘેર આવે તો, ઉંબરે મોટા નાગ ! ” વિચિત્ર વિધિ પૂર્વગ્રહ જીવનમાં વિગ્રહ ગુંથે કે અનુગ્રહે રિદ્ધિ સિદ્ધિ પણ અર્પે.

કોને ખબર છે કાળની ?

કલમધર મંડળ

સ્થાપના. વિજયાદશમી. વિ. સંવત ૧૯૬૬.

ઉદ્દેશ: સર્વ પ્રકારના સાહિત્યની સર્વદેશીય વિકાસની સમીક્ષા કરી, સાહિત્ય દ્વારા લેખક અને વાંચકનો સમન્વય અને સહકાર ફેળવવો.

કાર્યક્રમ: દર વર્ષે એક સુંદર પુસ્તક અને હાલમાં દર વર્ષે 'સાહિત્ય સૃષ્ટિ' નામનો સંગ્રહ અને યજી દર માસે સભ્યો દ્વારા રજુ કરવો.

નિયમ: સભ્ય વાર્ષિક ૧ રૂપીઆ
અહાયક ,, ૧ રૂપીઆ
આમ્રમદતા ,, ૩ રૂપીઆ
આ દરે લગાજમ લેવું.

નામ નોંધાવવા અને વિશેષ ખજાર માટે પૂછો, અગર લખો.
લાખા પરલની પોળ પાસે, સાંકેડી શેરી, અમદાવાદ

અંચાલક મંડળ

અળવંત ગો સંઘવી	કુમુદચંદ્ર ગો શાહ
સત્યેન્દ્ર મો ઘોડાદ્રા	ફેજમહમદ છ મુનશી
નવિન ગો હલાલ	અલવંતરાય વ ત્રિપાઠી

મધુકાન્ત ર મહેતા

આ મંડળના કેટલાક સભ્યોનાં પુસ્તકો

ત્રિપાઠી કૃત: પ્રતાપી પર્વત. સાથે શબ્દકોષ,
ચિત્ર શુકલ કૃત: કલ્પનાનાં પ્રતિબિંબ, પ્રતિભા,
સંઘવી કૃત: ઓક્ષીયાની આરમ્ભ, શસ્ત્રહિન શૂરવીર,
પત્ર-પુષ્પ, અને હાસ્ય નૈવેદ્ય,
નવિન ગો. હલાલ કૃત: રૂઢિનાં કલ્પક.

